

PRZESTRZENIE

NOWE

JIDYSZLAND

JIDYSZLAND
יידןשלאנד

ה'תשפ"ג יק"א

JIDYSZLAND

NOWE

PRZESTRZENIE

75 LAT
חול ייחא

PRZESTRZENIE

JIDYSZLAND
יִיִדִישׁלַאנד

Warszawa 2022

זײַנע זײַטן

NOWE

Redakcja:

Monika Adamczyk-Garbowska

Joanna Degler

Magdalena Ruta

JIDYSZLAND

Copyright © by Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma
& Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, Warszawa 2022

ISBN 978-83-66485-86-0

Książka przygotowana w cyklu wydawniczym JIDYSZLAND, opracowywanym
przez Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma i Polskie Towarzystwo
Studiów Jidyszystycznych

RECENZENTKA: prof. dr hab. Eugenia Prokop-Janiec

REDAKTORKA PROWADZĄCA: Anna Opolska

REDAKCJA JĘZYKOWA, KOREKTA, INDEKS: Jolanta Rudzińska

KOREKTA TECHNICZNA: Sylwia Głuszak

TŁUMACZENIE STRESZCZEŃ: Monika Adamczyk-Garbowska

PROJEKT GRAFICZNY I SKŁAD: Eurydyka Kata i Rafał Szczawiński | re:design

SKŁAD WERSJI ELEKTRONICZNEJ: Michał Latusek

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego**

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma
ul. Tłomackie 3/5
00-090 Warszawa

Księgarnia internetowa:
www.ksiegarnianatlomackiem.pl

Wydanie pierwsze

*Ewie Geller,
niestrudzonej przewodniczce po Jidyszlandzie*

SPIIS TREŚCI

11		Przedmowa
14	CZĘŚĆ I ŹRÓDŁA DO BADAŃ	
16	Agata Rybińska	Literatura religijna w języku jidysz od XVI do pierwszej połowy XX wieku. Rekonesans badawczy
43	Marcin Wodziński	Chasydyzm a źródła w języku jidysz
65	Marek Tuszewicki	Źródła w języku jidysz w kontekście badań nad kulturą medyczną Europy Wschodniej
85	Joanna Nalewajko-Kulikov	Prasa żydowska na ziemiach polskich jako źródło do dziejów polskich Żydów – wyzwania, stan badań, dezyderaty
108	Jowita Pańczyk	Specyfika periodyku „Di Goldene Kejt” w latach 1949–1959
136	Adam Kopciowski	Źródła w jidysz do historii Żydów w Lublinie
166	CZĘŚĆ II PRZEKŁAD I RECEPCJA	
168	Monika Adamczyk-Garbowska, Joanna Degler (Lisek)	Polskie przekłady z literatury jidysz – projekty, serie, tendencje (2006–2021)
200	Natalia Krynicka	Czy tylko sąsiedzka uprzejmość lub etnografia stosowana? Literatura polska w przekładach na jidysz
234	Andrzej Pawelec, Magdalena Sitarz	<i>Der szejdim tanc</i> Ester Kreitman po angielsku – perspektywa przekładoznawcza

260 **CZĘŚĆ III JĘZYK**

- 262 Ewa Geller, Agata Reibach Jidysz w sieci powiązań leksykalnych: ile jest polszczyzny w jidysz?
- 294 Zuzanna Łapa Słowiańskie środki augmentatywno-pejoratywne w jidysz jako przykład zjawiska fuzji w językoznawstwie kontaktowym
- 313 Anna Nienartowicz Między *hojz a house* – socjolingwistyczny aspekt *Yinglish* na wybranych przykładach reklam drukowanych w dzienniku „Forverts” w latach 1920–1946

348 **CZĘŚĆ IV PORTRETY INDYWIDUALNE I ZBIOROWE**

- 350 Karolina Koprowska Wytwarzanie miejsca urodzenia. Praktyki zbiorowe
- 383 Adam Stepnowski Żydowska przestrzeń w powieściach szundowych na tle jidyszowej literatury kanonicznej do 1917 roku
- 413 Aleksandra Gluba-Pieprz Brylanty i dolary. Handel kobietami na kartach fikcjonalnych i niefikcjonalnych utworów literatury jidysz oraz literatury polskiej w dwudziestoleciu międzywojennym
- 452 Anna Ciałowicz „Najbardziej uszkodzone i najbardziej prześladowane ze wszystkich uszkodzonych i prześladowanych”. Służące żydowskie
- 478 Agata Zapasa „Gewen baj undz meszunedike parszojnen...”. Narracje o odmieńcach w księgach pamięci

508 **CZĘŚĆ V ŻYCIE SPOŁECZNO-KULTURALNE
W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM**

- 510 Anna Szyba Prywatne Żydowskie Koedukacyjne Seminarium Nauczycielskie Żydowskiego Centralnego Komitetu Oświaty w Wilnie (1921–1931) i jego rola w tworzeniu świeckiego szkolnictwa żydowskiego w Polsce
- 545 Piotr Sewruk „Błogosławione niech będą ręce, które budują!”. Okoliczności budowy Domu Ludowego im. I. L. Pereca w Lublinie
- 578 Agata Dąbrowska Głos teatru w kwestii aborcji: *Cjankali* w reżyserii Leona Schillera oraz Mojżesza Lipmana

612 **CZĘŚĆ VI WOJNA I ZAGŁADA**

- 614 Agnieszka Żółkiewska „Frontem do języka żydowskiego” – jidyszowy ruch kulturalny w getcie warszawskim
- 657 Monika Polit Nauczanie jidysz w getcie łódzkim w świetle dokumentów z Archiwum Państwowego w Łodzi i Nachman Zonabend Collection (YIVO). Rekonesans
- 680 Magdalena Ruta *Plejtim* 1939–1946. Doświadczenie sowieckiego uchodźstwa we wspomnieniach twórców kultury polskiego Jidyszlandu

720 **CZĘŚĆ VII OD DAWNEGO DO WSPÓŁCZESNEGO JIDYSZLANDU**

- 722 Bella Szwarzman-Czarnota „*Ich bin a widerkol*” / „Jestem echem”
- 741 Anna Rozenfeld Współczesny Jidyszland
- 775 Summaries
- 800 Indeks osób

1

PRZEDMOWA

Od połowy lat 80. XX wieku obserwujemy w Polsce rosnące zainteresowanie językiem, literaturą i kulturą jidysz. W ostatnich latach możemy mówić wręcz o eksplozji publikacji, i to nie tylko autorstwa filologów czy literaturoznawców. Coraz więcej przedstawicieli innych dyscyplin wykorzystuje język jidysz w swoich badaniach, a dziesiątki nowych książek, artykułów i przekładów obejmują rozmaite dziedziny humanistyki. Rozkwit polskiej jidyszystyki jest imponujący i wiele osób ocenia ją jako najszybciej i najciekawiej rozwijający się obszar badań judaistycznych w Europie. Osoby zaangażowane w ten rozwój cechuje wielki entuzjazm i oddanie promowaniu wiedzy o kulturze jidysz.

Rosnące grono polskich jidyszystów zaczęło na początku XXI wieku poszukiwać formuły dla wspólnych inicjatyw naukowych i popularyzatorskich. Taki cel przyświecał pierwszym konferencjom jidyszystycznym, które odbyły się w Warszawie i Krakowie (2006) oraz we Wrocławiu (2007), a których wynikiem są cenne tomy zbiorowe: *Jidyszland – polskie przestrzenie* pod redakcją Ewy Geller i Moniki Polit (Warszawa 2008), *Nusech Pojln. Studia z dziejów kultury jidysz w powojennej Polsce* pod redakcją Magdaleny Ruty (Kraków–Budapeszt 2008) oraz *Nieme dusze? Kobiety w kulturze jidysz* pod redakcją Joanny Lisek (Wrocław 2010). Kolejnym krokiem było powołanie w 2010 roku Polskiego Towarzystwa Studiów Jidyszystycznych – liczącego obecnie 70 członków. Ponadto w tym samym roku w Warszawie – w związku z otwarciem nowej siedziby – znacznie poszerzyło swoją działalność Centrum Kultury Jidysz (CKJ), powołane z inicjatywy Gołdy Tencer. W ramach CKJ od kilkunastu lat odbywa się Szkoła Letnia Języka i Kultury Jidysz, w której udział biorą słuchacze nie tylko z Polski, ale z całego świata. Początkowo wykładowcy rekrutowali się głównie z zagranicy, obecnie coraz więcej nauczycieli pochodzi z Polski i są oni także zapraszani jako kadra podobnych kursów organizowanych w innych

krajach. Warto podkreślić, że w ośrodkach uniwersyteckich, które wprowadziły język i kulturę jidysz do swoich programów studiów, obok prac habilitacyjnych i doktorskich, nierzadko nowatorskich, powstają liczne prace licencjackie i magisterskie. Na podkreślenie zasługuje fakt, że coraz mniej jest badań z tzw. drugiej ręki, wielu badaczy podejmuje bowiem wysiłek nauczania się języka jidysz. Polska, obok USA i Izraela, stała się ważnym centrum tych badań, co właściwie nie powinno dziwić, jako że stanowi ona naturalne terytorium Jidyszlandu, ale z drugiej strony rozwój ten jest swoistym fenomenem, zważywszy wieloletnie zaniedbania w tej dziedzinie i odejście pokolenia badaczy urodzonych przed wojną, dla którego jidysz był językiem ojczystym.

Po serii wymienionych wyżej trzech konferencji jidyszystycznych, luźno ze sobą powiązanych, w maju 2013 roku w Krakowie odbyła się pierwsza interdyscyplinarna konferencja Polskiego Towarzystwa Studiów Jidyszystycznych, a w 2019 roku druga – w Warszawie (ponadto pod patronatem PTSJ w 2015 roku w Warszawie i Zamościu zorganizowano międzynarodową konferencję w ramach obchodów setnej rocznicy śmierci Icchoka Lejbusza Pereca). Podczas obrad w 2019 roku wygłoszono prawie dwadzieścia referatów w ośmiu blokach tematycznych. To spotkanie naukowe stało się zaczątkiem niniejszego tomu, który jednak został znacznie rozszerzony – o nowe teksty nadesłane w odpowiedzi na *Call for papers*.

Oddawany w ręce czytelników tom stanowi kontynuację trzech wyżej wspomnianych wydawnictw. Tytułem nawiązuje wyraźnie do warszawskiej publikacji z 2008 roku, poszerzając i pogłębiając zaprezentowaną w niej perspektywę. Znajdziemy tu artykuły badaczy znanych z pierwszego *Jidyszlandu* (Monika Adamczyk-Garbowska, Ewa Geller, Joanna Lisek, Joanna Nalewajko-Kulikov, Magdalena Ruta, Magdalena Sitarz, Marcin Wodziński), ale większość stanowią teksty nowych autorów w tej dziedzinie, w tym uczonych stojących u progu kariery naukowej (Aleksandra Gluba-Pieprz, Zuzanna Łapa, Anna Nienartowicz, Jowita Pańczyk, Piotr Sewruk, Adam Stepnowski, Agata Zapasa) oraz badaczy, którzy zaznaczyli już swoją obecność na polu jidyszystyki, ale których prace były nieobecne w przywoływanym tu wcześniejszym tomie (Anna Ciałowicz, Agata Dąbrowska, Adam Kopciowski, Karolina Koprowska, Natalia Krynicka, Agata Reibach, Anna Rozenfeld, Anna Szyba, Bella Szwarzman-Czarnota, Marek Tuszewicki, Agnieszka Żółkiewska). Wśród autorów tekstów prezentowanych w tym zbiorze znajdziemy także Monikę Polit, współredaktorkę pierwszego *Jidyszlandu*, czy Agatę Rybińską i Andrzeja Pawelca, łączących zainteresowanie kulturą jidysz z innymi obszarami badawczymi. W sumie tom zawiera 25 artykułów autorstwa 28 osób.

Artykuły zostały zamieszczone w siedmiu blokach tematycznych. Podział ten powinien umożliwić orientację w tym obszernym zbiorze, ale należy pamiętać, że jest on w dużej mierze umowny, jako że poszczególne kwestie często zająbiają się ze sobą. Najobszerniejsze części to pierwsza – zatytułowana *Źródła do badań* oraz czwarta – pt. *Portrety indywidualne i zbiorowe*. Najbardziej jednorodna pod względem przynależności do konkretnej dyscypliny jest część trzecia, dotycząca kwestii lingwistycznych, pozostałe bloki są w znacznej mierze interdyscyplinarne. W pewnym stopniu zachowany został porządek chronologiczny, tom otwiera bowiem artykuł Agaty Rybińskiej o literaturze religijnej mającej swój początek w XVI wieku, a kończy tekst Anny Rozenfeld o współczesnym Jidyszlandzie. Artykuł o przekładach Moniki Adamczyk-Garbowskiej i Joanny Degler (Lisek) stanowi kontynuację treści zawartych w tomie z 2008 roku, pozostałe teksty prezentują głównie nowe wątki i obszary badawcze.

Zdajemy sobie sprawę, że niniejszy zbiór nie obejmuje wszystkich aspektów kultury jidysz. Brakuje w nim na przykład szerszej refleksji o teatrze i filmie czy też nowych odczytań klasycznych pozycji w literaturze jidysz. Mamy jednak nadzieję, że artykuły zawarte w tej książce zainspirują dalsze badania, dzięki którym będzie między innymi możliwe wypełnienie istniejących luk, a przede wszystkim, że prezentowane teksty spotkają się z zainteresowaniem nie tylko jidyszystów i judaistów, ale także czytelników spoza kręgu studiów żydowskich.

Monika Adamczyk-Garbowska

Joanna Degler (Lisek)

Magdalena Ruta

PODZIĘKOWANIA

Przygotowanie tak obszernego tomu, obfitującego w specjalistyczne słownictwo, nazwiska i nazwy własne oraz zawierającego zróżnicowane pod względem stylistycznym teksty wielu autorów, wymagało szczególnie pracochłonnej redakcji. W imieniu swoim i innych autorów dziękujemy pani Jolancie Rudzińskiej za ogrom pracy włożony w jego opracowanie oraz Annie Opolskiej za czuwanie nad procesem wydawniczym.

ŹRÓDŁA

CZEŚĆ I

BADAŇÍ

DO

LITERATURA RELIGIJNA W JĘZYKU JIDYSZ OD XVI DO PIERWSZEJ POŁOWY XX WIEKU. REKONESANS BADAWCZY

Jean Baumgarten zauważył, że od XIX wieku wzrasta naukowe zainteresowanie dawną literaturą żydowską w jidysz¹. Właściwie należy doprecyzować, że dopiero wówczas się zaczyna oraz że w obrębie tych badań mieści się także literatura religijna, stanowiąca zasadniczy zrąb dawnej literatury żydowskiej w jidysz. Wciąż pozostaje ona jednak na marginesie zainteresowań polskich badaczy. Celem tego artykułu jest zwrócenie uwagi na bogactwo literatury religijnej w jidysz, a także zarysowanie możliwych perspektyw badań nad kulturą religijną Żydów aszkenazyjskich. Należy przy tym zaznaczyć, że choć za główny teren zamieszkania Aszkenazyjczyków do II wojny światowej uznaje się przede wszystkim Europę Środkowo-Wschodnią, to w średniowieczu zamieszkiwali oni najpierw tereny Europy Zachodniej. Poniżej będzie też mowa o jidyszowych enklawach (wydawniczych), na przykład na Półwyspie Apenińskim. Ponadto w wiekach XIX i XX nastąpiła masowa emigracja Żydów wschodnioeuropejskich do obu Ameryk oraz do Palestyny (Izraela). Jej efektem było przekraczanie granic terytorialnych przez osoby mówiące, czytające, a także niekiedy modlące się w jidysz.

CZĘŚĆ I

Źródła do badań

1

J. Baumgarten, *Author's Preface to the French Edition*, [w:] idem, *Introduction to Old Yiddish Literature*, red. i przeł. J. C. Frakes, Oxford 2005, s. 7.

Należy też podkreślić, że do literatury religijnej w języku jidysz zalicza się nie tylko dzieła literatury dawnej, tworzone na przestrzeni XIII–XVIII wieku, ale i te powstałe w stuleciach XIX i XX. W tym artykule górną granicę periodyzacji stanowi połowa wieku XX, kiedy Zagłada przyniosła zniszczenie dotychczasowej kultury jidysz w Europie Środkowo-Wschodniej. Przykłady renesansu zainteresowań religijną literaturą w tym języku w wieku XXI warte są odrębnego omówienia. Z pewnością zasygnalizowana tematyka nie zostanie wyczerpana, gdyż prezentowane poniżej treści są jedynie efektem rekonesansu badawczego. Na wstępie należy też zaznaczyć, że dotyczące religii kulturemy hebrajskie i w jidysz, a także tytuły dzieł w tych językach, będą zapisane w transkrypcji uproszczonej. Wpierw zostaną podane pierwotne, chronologicznie starsze terminy hebrajskie zgodnie z sefardyjską, a więc współczesną wymową, a po nich hebraizmy i inne nazwy w jidysz (bez uwzględnienia zróżnicowania dialektycznego).

1. STAN BADAŃ

Stulecie XX obfitowało w publikacje naukowe dotyczące literatury żydowskiej, w tym historii literatury jidysz. Na początku wieku ukazały się dzieła Bera Borochowa – wstęp do antologii i późniejsze opracowania². W 1929 roku Maks Erik wydał *Di geszichte fun der jidiszer literatur*³. W kolejnych latach – od 1929 do 1964 – opublikowano wielotomową *Di geszichte fun der literatur baj jidn* Izraela Zinberga⁴, w tym także tom poświęcony dawnej literaturze jidysz (wszystkie również w przekładzie na język angielski)⁵. Dwie dekady później Meyer Waxman wydał *A History of Jewish Literature*, omawiając wiele utworów w jidysz związanych z praktykami religijnymi⁶. Wypada też wspomnieć Maxa Weinreicha i jego liczne publikacje dotyczące

- 2 M. Bassin, B. Borocho, *Antologie finf hundert johr jidisze poezje*, t. 1–2, Nju Jork 1917; idem, *Szprach-forschung un literatur-geszichte*, oprac. N. Majzel, Tel Awiw 1966.
- 3 M. Erik, *Di geszichte fun der jidiszer literatur*, Warsze 1929.
- 4 Właśc. Izrael Siergiej Cynberg (Zinberg). Możliwy różny zapis jego imienia: Isroel, Israel, Izrael.
- 5 Zob. I. Zinberg, *Di geszichte fun der literatur baj Jidn*, t. 1–10, Nju Jork–Wilne–Buenos Ajres 1929–1964; idem, *A History of Jewish Literature*, t. 7: *Old Yiddish Literature from Its Origins to the Haskalah Period*, przeł. i red. B. Martin, cz. 8, New York 1975 (dalej: Zinberg, *Old Yiddish Literature*).
- 6 M. Waxman, *A History of Jewish Literature*, t. 4, cz. 1–2, wyd. 2, New York–London 1960.

Agata
Rybińska

Literatura
religijna w języku
jidysz od XVI do
pierwszej połowy
XX wieku.
Rekonesans
badawczy

języka i literatury jidysz⁷. W 1972 roku Solomon Liptzin wydał *A History of Yiddish Literature*⁸. Do najnowszych monografii należy również zaliczyć *Early Yiddish Texts 1100–1750* pod redakcją Jerolda C. Frakesa⁹ i *Introduction to Old Yiddish Literature* wspomnianego już Jeana Baumgartena¹⁰. Poniżej będą przywoływane także badania na przykład Chavy Turniansky, Chavy Weissler, Chonego Shmeruka, koncentrujące się na literaturze religijnej w jidysz¹¹. Nie sposób odnieść się tu do wszystkich czy nawet większości monografii i artykułów. Należy jednak zaznaczyć, że ich autorzy przede wszystkim badali literaturę jidyszową i w różnym stopniu uwzględniali teksty religijne. Warto też dodać, że korzystali oni nie tylko z rozproszonych zbiorów, dawnych manuskryptów i druków, ale niejednokrotnie także z dziewiętnastowiecznych opracowań naukowców z kręgu Wissenschaft des Judentums. Leopold Zunz, Abraham Geiger i inni niemieccy badacze stworzyli podwaliny pod naukowe badanie historii i literatury Żydów, w tym także literatury jidysz¹².

W ciągu ostatnich trzech dekad w Polsce ukazała się jedynie niewielkich rozmiarów *Historia literatury jidysz. Zarys* Chonego Shmeruka, w której jest mowa o wielu utworach o charakterze religijnym¹³. Nie powstała jednak żadna monografia religijnej literatury jidysz. Dotychczas uwagę badaczy przykuwały przede wszystkim dzieła w najstarszych językach żydowskich, a więc w aramejskim i hebrajskim, językach liturgii i świętych tekstów, które dominowały w użyciu i na rynkach wydawniczych. Z badań i publikacji Krzysztofa Pilarczyka można wnioskować, że jidyszowe druki stanowiły nikły procent dzieł żydowskich¹⁴. W XVI wieku

7 Ostatnia, pośmiertna publikacja to: M. Weinreich, *History of the Yiddish Language*, t. 1–2, wyd. P. Glasser, przeł. Sh. Noble, współpr. J. A. Fishman, New Haven–London 2008.

8 S. Liptzin, *A History of Yiddish Literature*, New York 1972.

9 *Early Yiddish Texts 1100–1750*, red. J. C. Frakes, Oxford 2008.

10 J. Baumgarten, *Introduction...*

11 Zob. np. Ch. Turniansky, *Di jidisze literatur in najncetn jorhundert. Zamlung fun jidiszer literatur-forschung un kritik in Ratn-farband*, Jerusalaïm 1993; Ch. Weissler, *Voices of the Matriarchs. Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*, Boston 1998; Ch. Shmeruk, *Sifrut jidisz prakim le-toledot*, Tel Awiw 1978.

12 Zob. J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 14. Baumgarten odwołał się do Leopolda Zunza, *Die Gottesdienstlichen Vorträge der Juden*, Berlin 1832. Por. inne opracowania z XIX w.: *Geschichte der rabbinischen Litteratur während des Mittelalters und ihrer Nachblüthe in der neueren Zeit*, red. J. Winter, A. Wünsche, oprac. W. Bacher et al., Trier 1894; *Geschichte der poetischen, kabbalistischen, historischen und neuzeitlichen Litteratur der Juden*, red. J. Winter, A. Wünsche, oprac. A. Sulzbach et al., Trier 1896.

13 Ch. Shmeruk, *Historia literatury jidysz. Zarys*, red. M. Adamczyk-Garbowska i E. Prokop-Janiec, wyd. 2 uzup., Wrocław 2007.

14 Por. K. Pilarczyk, *Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich w Polsce. Z bibliografią polono-judaików w językach żydowskich (XVI–XVIII wiek)*, Kraków 2004. W innej

nie było ich dużo, lecz w kolejnych stuleciach sukcesywnie ukazywało się ich coraz więcej¹⁵. Ich użytkownikami byli słabiej wykształceni Żydzi oraz Żydówki, nieznający wystarczająco dobrze *laszon kodesz* (hebr. język święty, jid. *loszn kojdesz*), języka świętego, czyli hebrajskiego, ani też aramejskiego¹⁶. Na co dzień posługiwali się *mame loszn* (w jid. język matki), czyli jidysz, i w tym języku chcieli się także modlić.

Ze względu na bogactwo literatury jidyszowej dzieła religijne w tym języku należy uznać za ważny dorobek i dziedzictwo Żydów aszkenazyjskich, a także za fundamentalne źródła do badań ich historii, literatury, religii i kultury. Warto podkreślić, że w ostatnich latach zaczęli po nie sięgać polscy jidyszycy. Dawnej literaturze w jidysz, nie tylko poezji, ale i prozie, sporo uwagi poświęciła Joanna Degler (Lisek) w monografii *Kol isze – głos kobiet w poezji jidysz*¹⁷. Jidyszowe źródła chętnie wykorzystują także inni, nieliczni jednak, badacze literatury religijnej, na przykład Dariusz Dekiert, Anna Jakimyszyn-Gadocha, Agata Paluch, a także autorka niniejszego tekstu. Wszyscy koncentrują się na wybranych typach dzieł i uwzględniają perspektywy, o których będzie mowa poniżej¹⁸.

2. PERSPEKTYWY BADAWCZE

W badaniu literatury religijnej w jidysz można uwzględnić kilka problemów, kategorii i perspektyw badawczych. Pierwszym zjawiskiem i problemem badawczym, na który należy zwrócić uwagę, jest marginalizacja literatury w jidysz oraz kategoria wykluczenia. Dotyczą one zarówno literatury jidyszowej – deprecjonowanej w porównaniu do tekstów religijnych w językach świętych, jak i kobiet – głównych użytkowniczek języka

swej publikacji literaturze jidyszowej autor poświęcił tylko półtorej strony, zob. idem, *Literatura żydowska od epoki biblijnej do haskali. Wprowadzenie religioznawcze, literackie i historyczne*, Kraków 2008, s. 279–278.

- 15 Badania uwzględniające druki hebrajskie i jidyszowe prowadzi Magdalena Bendowska; zob. M. Bendowska i J. Doktor, *Świat ukryty w księgach. Stare druki hebrajskie ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Warszawa 2011, s. 28; iidem, *Amsterdam polskich Żydów. Stare druki hebrajskie ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Warszawa 2016.
- 16 Najczęściej używa się hebrajskiego określenia *laszon kodesz* w odniesieniu do hebrajskiego biblijnego (jid. *loszn-kojdesz*), choć podobny status miał aramejski, w którym, obok hebrajskiego (od Miszny, pierwszej części Talmudu, zwanym misznaickim), spisano Gemarę – drugą część Talmudu.
- 17 Zob. *Przedmowę, Wprowadzenie oraz Część I*, [w:] J. Lisek, *Kol isze – głos kobiet w poezji jidysz (od XVI w. do 1939 r.)*, Sejny 2018. O powyższych kwestiach językowych zob. *Wprowadzenie*, [w:] ibidem, s. 39–40, 47.
- 18 Tytuły publikacji tych i innych naukowców umieszczam poniżej, zob. bibliografię.

Agata
Rybińska

Literatura
religijna w języku
jidysz od XVI do
pierwszej połowy
XX wieku.
Rekonesans
badawczy

jidysz i czytelniczek jidyszowych tekstów. Zapis pierwszego znanego błogosławieństwa w jidysz w machzorze przechowywanym w Wormacji, modlitewniku powstałym w 1272 roku prawdopodobnie w Norymberdze, Chone Shmeruk interpretował właśnie w kategorii wykluczenia¹⁹. Badacz zwrócił uwagę, że książkę tę musiał nosić ktoś niewykształcony, nieznający hebrajskiego. Nieznajomość tego języka skutkowałą wykluczeniem z religijnych, naukowych elit, niższym statusem społecznym i stygmatem *am ha-arec* (jid. *amorec* – lud ziemi). To hebrajskie, biblijne określenie stosowano wobec ludzi, którzy nie znali prawa religijnego, używano go także w odniesieniu do kobiet. Wykluczenie następowało zatem z dwóch powodów: ze względu na brak kompetencji językowych, ale również i płeć czytelniczek.

Nieznajomość języków świętych wiązała się także z zapotrzebowaniem na literaturę religijną w jidysz (wówczas zwanym *tajcz*, czyli niemieckim). Dokonywano więc wielu przekładów i wydawano je drukiem. Wynalezienie i rozwój druku, a także reformację uznaje się za istotne czynniki przemian w kulturze czytelniczej w szesnastowiecznej Europie²⁰. Tłumaczono więc Biblię i modlitwy, jak też pouczenia dotyczące prawa religijnego, które docierały do niewykształconych czytelników i były dla nich zrozumiałe²¹. Zapotrzebowanie na tego typu dzieła (ich typologia zostanie omówiona poniżej) było szczególnie duże wśród kobiet. Można też wnioskować o zauważalnej trosce elit religijnych o choć elementarną znajomość religii, praw i zasad postępowania wśród zwykłych Żydów i Żydówek. Należy podkreślić, że literatura religijna w jidysz stanowiła istotny składnik kultury żydowskiej, a także medium edukacji religijnej, zwłaszcza dzieci i kobiet. Jidyszowe teksty były też narzędziem kształcenia chederowego, ułatwiały zarówno naukę hebrajskiego, jak i lekturę tekstów religijnych²². Było to zjawisko powszechne nie tylko w wieku XVI, ale obecne aż do połowy XX stulecia. W wieku XIX popularne były na przykład dwujęzyczne modlitewniki hebrajsko-jidyszowe. Religijne książki w jidysz bez wątpienia wpływały na kształtowanie tożsamości Żydówek i Żydów od momentu ich edukacji chederowej po ostatnie lata życia²³.

19 W kontekście peryferyjności jidysz badacz zinterpretował sposób zapisu błogosławieństwa, które zostało wpisane jako ozdoba w specjalnych polach w obrębie dużych liter jednego słowa na okładce modlitewnika. Iluminator lub kopista stworzył więc symbolikę ograniczenia, zob. Ch. Shmeruk, *Historia literatury jidysz...*, s. 18–19.

20 J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 83.

21 Ch. Shmeruk, *Historia literatury jidysz...*, s. 14–15.

22 J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 100–101, 103.

23 O edukacji chederowej zob. Ch. Turniansky, *Ha-limud be-cheder be-et ha-chadasha ha-mukdemet*, [w:] *Heder. Studies, Documents, Literature, and Memoirs*, red. D. Assaf, I. Etkes i U. Gellman, Tel Aviv 2010, s. 3–36; Ch. Weissler, *Voices of*

Lektura ta pełniła więc funkcję kulturotwórczą. Ponadto w środowisku diaspory twórcy literatury jidysz oraz jej odbiorcy pozostawali pod wpływem języków i kultury krajów zamieszkania. Należy więc brać pod uwagę wielojęzyczność Żydów, modlących się po hebrajsku, a mówiących w jidysz lub/i w językach krajów zamieszkania. Ze względu na możliwą co najmniej dwujęzyczność i ewentualną akulturację językową warto więc uwzględnić także kontekst kulturowy.

Stałe odwoływanie się tu do sytuacji kobiet wskazuje na inną ważną perspektywę – genderową. Na znaczenie Żydówek jako członkiń społeczności, autorek i mecenasek (rzadziej) i (najczęściej) odbiorczyń literatury religijnej w jidysz oraz ich role społeczne wielokrotnie zwracano uwagę w studiach anglo- czy hebrajskojęzycznych. W kontekście religijnej literatury jidysz należy wymienić prace między innymi Judith R. Baskin, Chavy Turniansky, Chavy Weissler²⁴. Współcześnie perspektywę genderową chętnie uwzględniają wymienieni powyżej polscy badacze, a raczej badaczki, na przykład Anna Jakimyszyn-Gadocha, Joanna Degler (Lisek) czy niżej podpisana.

Warto też zauważyć, że wielojęzyczność literatury żydowskiej stwarza szansę prowadzenia badań komparatystycznych, w których może wybrzmieć głos językoznawców i literaturoznawców, a także historyków, kulturoznawców oraz przedstawicieli innych dziedzin naukowych.

Poniżej zostaną omówione dzieła w jidysz, których powstanie i użytkowanie wiązało się z przestrzenią *sacrum* (miejscem i czasem) oraz praktykami religijnymi, na przykład w synagodze, salach modlitw czy w domu (nie miały więc charakteru ludycznego).

3. TYPOLOGIA TEKSTÓW

Na podstawie wymienionych na początku opracowań, zwłaszcza autorstwa Izraela Zinberga, Chonego Shmeruka i Jeana Baumgartena, przyjęłam następującą typologię dzieł religijnych w jidysz. Z najstarszych

the Matriarchs..., s. 5; I. Parush, *Reading Jewish Women. Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society*, przeł. S. Sternberg, Waltham MA 2004, s. 57–70.

24 *Jewish Women in Historical Perspective*, red. J. R. Baskin, wyd. 2, Detroit 1998; Ch. Turniansky, *Ze' enah U-Re' enah*, <https://jwa.org/encyclopedia/article/zeenah-u-reenah> (dostęp: 7 v 2018); Ch. Weissler, *Voices of the Matriarchs...*; eadem, *Prayers in Yiddish and the Religious World of Ashkenasic Women*, [w:] *Jewish Women in Historical Perspective...*, s. 169–192.

Agata
Rybińska

Literatura
religijna w języku
jidysz od XVI do
pierwszej połowy
XX wieku.
Rekonesans
badawczy

źródeł żydowskiej literatury religijnej, a więc Biblii hebrajskiej²⁵ i Talmudu, poświęcę uwagę tylko Biblii²⁶. Jej przekłady na jidysz stanowią istotną grupę tekstów, które łatwo wyodrębnić z szeroko rozumianej, wielogatunkowej literatury religijnej. Pełniły one określone funkcje w żydowskich społecznościach (np. kultyczną, edukacyjną, umoralniającą). Druga ważna grupa to modlitewniki, zarówno zawierające przekłady modlitw z hebrajskiego, jak i wydania dwujęzyczne, oraz zbiory modlitw, które oryginalnie powstały w języku wernakularnym, czyli w jidysz. Do trzeciej grupy zaliczam literaturę moralizatorską (jid. *muser sforim*)²⁷, a także dotyczącą zwyczajów i praktyk religijnych (jid. *minhogim sforim*)²⁸. Przy okazji warto wyjaśnić, że użyty tu hebrajski termin *minhag* (jid. *mineg*) oznacza ‘zwyczaj’, *minhagim* (jid. *minhogim*) – ‘zwyczaje’, co wymaga doprecyzowania, że mogły się one różnić nie tylko w gminach żydowskich różnych krajów, ale i w poszczególnych miastach czy miasteczkach. Na przykład na kartach tytułowych modlitewników niejednokrotnie precyzowano, że są one na przykład w *nusach aszkenaz* (jid. *nusech aszkenaz*) czy *nusach Polin* (jid. *nusech Pojln*) – w rycie aszkenazyjskim lub polskim²⁹.

Odrębną grupę, późną chronologicznie, stanowi literatura chasydzka – dzieła tworzone zarówno w jidysz, jak i przekładane z hebrajskiego na język codzienny Żydów wschodnioeuropejskich. Pominę ją, gdyż poświęcony jest jej odrębny artykuł tej monografii.

3.1. PRZEKŁADY BIBLI

Jak wiadomo, najstarsze źródło literatury religijnej w kulturze żydowskiej to Biblia. Czytano ją zarówno w synagogach, domach modlitw i studiów, chederach, jak i w przestrzeni prywatnej – w domach, najczęściej w szabat, a także i w inne święta.

25 Na Biblię hebrajską składają się Tora, czyli Pięcioksiąg (pięć Ksiąg Mojżeszowych), następnie księgi prorockie i pisma. Weszły one do kanonu Biblii chrześcijańskiej – Starego Testamentu.

26 O ile mi wiadomo, nie powstał przekład całego Talmudu na jidysz. Jego fragmenty powszechnie adaptowano w uproszczonej formie w jidyszowej literaturze religijnej – edukacyjnej oraz moralizatorskiej.

27 *Muser sforim* to nie tylko książki, na które wskazuje jid. *sforim* – książki (od hebr. *sefer* – książka, księga), także broszury i inne dzieła, szeroko rozumiana literatura moralizatorska. W tym wypadku hebr. *musar* – kara, chłosta, pouczenie, odnosi się do udzielania pouczeń, kształcenia w zakresie etyki i moralności, opartych na tradycji żydowskiej, prawie religijnym i świętych księgach judaizmu.

28 Ten podział uwzględniła Jean Baumgarten [w:] idem, *Introduction...*

29 *Nusach* pierwotnie rozumiano jako wariant tekstu. Terminu tego używa się również jako synonimu *minhag*.

Wiadomo, że w średniowiecznych synagogach w języku wernakularnym czytano na przykład *Megilat Ester* (hebr., jid. *megiles Ester* – zwój Estery, czyli Księgę Estery) oraz fragmenty ksiąg prorockich. Przekłady z języka hebrajskiego były więc wykorzystywane w przestrzeni *sacrum* w trakcie liturgii synagoidalnej. Częściej niż całą Biblię tłumaczono pojedyncze księgi. Do najbardziej znanych średniowiecznych twórców i tłumaczy należy niewątpliwie pochodzący z Norymbergi, a zmarły w Wenecji, Elija Lewita (1468/1469–1549). W 1545 roku dla Żydów nieznających języka hebrajskiego wydał on Księgę Psalmów³⁰. Przełożył także Księgę Hioba, tłumaczenie to jednak się nie zachowało³¹. Notabene, fakt, że Elija Lewita działał na Półwyspie Apenińskim, wskazuje na ówczesny zasięg terytorialny jidysz, przynajmniej na polu wydawniczym³².

Stulecie XVI to zasadniczo złoty okres drukarstwa na ziemiach polskich. Przekłady Biblii na jidysz stanowiły jednak nikłą część rynku wydawniczego. W Krakowie w 1579 roku Izaak Sulkes przełożył Pieśń nad Pieśniami³³. W XVII wieku ukazywały się kolejne publikacje w jidysz. W 1673/1674 roku w Pradze opublikowano *Dos tajcz esrim we-arba* – dwadzieścia cztery księgi biblijne w jidysz³⁴. Wcześniej, bo w 1670 roku, zainspirowany przekładami Biblii na ladino (język Żydów sefardyjskich), Uri Fajwusz podjął zamiar wydania Biblii w jidysz w Amsterdamie³⁵. Ukazało się ono w 1679 roku, a przekładu dokonał Jekutiel ben Icchak Blitz³⁶. W tym samym roku w amsterdamskiej oficynie Josefa Athiasa wydano tłumaczenie

- 30 Zob. Zinberg, *Old Yiddish Literature*, s. 87; Ch. Shmeruk, *Historia literatury jidysz...*, s. 40–41. Elija/Eli/Elia, zwany też Bachur, por. J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 43–44.
- 31 O przekładach Psalmów, Księgi Przysłów, Daniela i Hioba zob. Zinberg, *Old Yiddish Literature*, s. 96.
- 32 O innych wydaniach, np. w Augsburgu i Konstancy (1544), zob. ibidem, s. 93–96.
- 33 Zob. ibidem, s. 88; J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 35. O Sulkesie zob. M. M. Faienstein, *The Melitz Yosher*, „Pardes. Zeitschrift der Vereinigung für jüdische Studien e.v., Transformative Translations in Jewish History and Culture” 2019, nr 25, s. 33. Jako ciekawostkę można dodać, że w 1540 r. w krakowskiej oficynie konwertytów Haliczów (Heliczów) wydano Nowy Testament w jidysz (*Dos naje testament*), który miał służyć ewangelizowaniu Żydów, zob. K. Pilarczyk, *Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich...*, s. 33. Autor odwołuje się do badań Ignacego Schipera, *Di elteste jidisze drucker-miszpoche un dos elteste „jidisz-tajtsze” buch in Polin*, „Bicher Welt” 1928, nr 3, s. 24–28; por. J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 17.
- 34 *Dos tajcz esrim we-arba*, drukarnia synów Jehudy Baka, Prág 5434 [1673/1674].
- 35 Pochodzący z Hiszpanii i Portugalii i mówiący w ladino Żydzi sefardyjscy od końca XV w. żyli w rozproszeniu, np. w Afryce Północnej, na Bałkanach, w Italii, Niderlandach, także w Ameryce. O egzemplarzu ze zbiorów ŻIH w Warszawie zob. M. Bendowska i J. Doktor, *Świat ukryty w księgach...*, s. 79.
- 36 Ibidem. *Chamisza chumszej Tora Newiim u-Ketuwm bi-leszon aszkenaz*, przeł. Jekutiel ben Icchak Blitz, Amsterdam 5439 [1678/1679].

Agata
Rybińska

Literatura
religijna w języku
jidysz od XVI do
pierwszej połowy
XX wieku.
Rekonesans
badawczy

Biblii Josefa (Josela ben Alexandra) Witzenhausena (1616–1686)³⁷. Przykłady te zapewne nie wyczerpują wszystkich przekładów Biblii, pewne jest natomiast, że z czasem zachodnioeuropejskie wydawnictwa zdominowały rynek na ziemiach polskich³⁸.

Należy zwrócić uwagę, że w powyższych przypadkach można mówić o przekładzie literalnym (dosłownym), w odróżnieniu od przekładów homiletycznych, do których wróć poniżej (na przykładzie *Cene u-rene*, jid. *cenerene*)³⁹. Za Baumgartenem warto jednak przypomnieć, że powstawały one w ważnych ośrodkach wydawniczych, a w Europie Zachodniej niejednokrotnie związanych z ruchem reformacyjnym (np. w Augsburgu, Bazylei, Zurychu)⁴⁰. Badacz podkreślił, że dzięki przekładom powszechnym w diasporze zachodziły procesy przejścia od elitarnego studiowania i znawstwa prawa religijnego do egalitarności wiedzy religijnej oraz częściowej wernakularyzacji liturgii⁴¹. Nawet jeśli kwestie prawa religijnego rozstrzygały wykształcone elity, to wiedzę religijną stosowaną w praktyce dnia codziennego można uznać za egalitarne dziedzictwo wszystkich Żydów i Żydówek. Jak wspomniano, przekłady te wykorzystywano zarówno w edukacji chederowej, jak i do użytku prywatnego⁴².

Dzieła te stanowią źródła do badań literaturoznawczych i językoznawczych. Warto jednak zwrócić uwagę, że przekłady Biblii hebrajskiej wciąż pozostają na marginesie zainteresowań polskich jidyszystów. Jedynie Paweł Mecner analizował język Księgi Rut w przekładzie pochodzącego z dawnych terenów Królestwa Polskiego (Suwalszczyzny) Solomona Blumgartena, znanego pod pseudonimem Jehoasz (1870 lub 1872–1927)⁴³.

- 37 Także w zasobach ŻIH; zob. M. Bendowska i J. Doktor, *Świat ukryty w księgach...*, s. 81. Kolejne edycje ukazały się w 1687 r., a więc po śmierci tłumacza: *Torah, Newiim u-ketuwiim mi-leszon ha-ḳodesz netakim u-we-leszon aszkenaz nich-tawim [...]*, Josef bar Aleksander, Amsterdam 1687, zob. Zinberg, *Old Yiddish Literature*, s. 55; por. J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 53. O Witzenhausenie zob. A. Jaeger, *Ein jüdischer Artusritter. Studien zum jüdisch-deutschen «Widuwilt» («Artushof») und zu «Wigalois» des Wirnt von Gravenberc*, Tübingen 2000, s. 61–62.
- 38 Jako przyczyny podaje się upadek oficyn wydawniczych oraz zniszczenie lub zubożenie gmin żydowskich na skutek działań wojennych na terenach Rzeczypospolitej w XVII w., a zwłaszcza rzezi w czasie powstania Chmielnickiego (od 1648).
- 39 O jidyszowych przekładach Biblii – literackich, dosłownych, typu *pszat* – zob. J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 94; o typie *drasz*, czyli parafrazach, komentarzach, wykorzystujących literaturę talmudyczną i mistyczną, zob. *ibidem*, s. 95. O *Cene u-rene* zob. *ibidem*, s. 113.
- 40 *Ibidem*, s. 87.
- 41 *Ibidem*, s. 91, 93.
- 42 W XVIII stuleciu można mówić o masowych wydaniach, zob. J. Lisek, *Kol isze...*, s. 62–64.
- 43 P. Mecner, *Struktury składniowe w tłumaczeniu Księgi Rut z języka hebrajskiego na jidysz (Jehoasz S. Blumgarten)*, niepublikowany referat wygłoszony 15 III 2015

Przekład i publikacje Jehoasza stanowią też przykład zasygnalizowanego przekraczania granic – rozwoju i trwania literatury jidysz poza Europą. Dzięki jidyszowym wydaniom Biblii to fundamentalne dla tradycji żydowskiej źródło i zawarta w nim wiedza weszły do szerszego społecznego obiegu, zarówno w przestrzeni synagogi, jak i chederów oraz domów (do kwestii tej powróć jeszcze przy omawianiu literatury moralizatorskiej). Pozostając w tych obszarach, należy zwrócić uwagę na kolejną grupę tekstów, przekłady modlitw, a zwłaszcza teksty oryginalnie tworzone w języku wernakularnym na potrzeby kultu – synagogałnego i domowego.

3.2. MODLITWNIKI – W UJĘCIU GENOLOGICZNYM

Chone Shmeruk stwierdził, że „język jidysz docierał do granic liturgii”⁴⁴. Moim zdaniem granice te przekraczał, skoro posługiwano się nim, choć sporadycznie, ale jednak w obrębie liturgii. W synagodze korzystano z modlitewników w języku hebrajskim, a na babińcu oraz poza nim – także i w jidysz. Piszac o modlitewnikach, warto usystematyzować wiedzę o nich, uwzględniając typologię genologiczną.

Ze sprawowanym kultem – zarówno zbiorowym, jak i indywidualnym – wiązało się wykorzystanie modlitewników, a wśród nich sidurów – przeznaczonych do użytku w dni powszednie, oraz machzorów – w dni świąteczne. Liturgiści i genolodzy, pisząc o kulcie zbiorowym, wskazują na tzw. modlitwę ustaloną⁴⁵. Machzory i sidury są dobrym przykładem jej realizacji tekstowej. Zawierają one hebrajskie modlitwy, w tym psalmy, które odmawiała społeczność żydowska w czasie wspólnego sprawowania kultu. Teksty modlitw przekładano także na jidysz oraz inne języki krajów zamieszkania. Popularnością cieszyły się wspomniane już wydania dwujęzyczne, na przykład hebrajsko-jidyszowe. Ułatwiały one uczestniczenie w liturgii dzięki paralelnym tekstom po hebrajsku i w jidysz (z hebrajskimi nagłówkami), umieszczonym na sąsiadujących kolumnach lub stronach.

w Lublinie na IX Seminarium Friedmanowskim. W latach 1909–1927 Blumgarten przełożył Biblię hebrajską na jidysz, wcześniej księgi: Hioba, Pieśni nad Pieśniami, Koheleta oraz Izajasza (wyd. Nowy Jork 1910); *Tora, newiim w-ktuwim* (wyd. hebr. -jidysz, Nowy Jork 1957); por. *Yehoash (1872–1927)*, <https://data.bnf.fr/fr/12899974/yehoash/> (dostęp: 19 v 2020); <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb427752156> (dostęp: 19 v 2020). Jego miejsce urodzenia to Wierzbolów, obok litewskiego miasta Kibarty, przy granicy z obwodem kaliningradzkim, do 1918 r. należący do guberni suwalskiej w Królestwie Polskim.

⁴⁴ Ch. Shmeruk, *Historia literatury jidysz...*, s. 18.

⁴⁵ O modlitwie ustalonej zob. *Od redakcji*, [w:] *Funkcje wypowiedzi religijnych*, red. R. Przybylska i W. Przyczyna, Tarnów 2014, s. 5.

Agata
Rybińska

Literatura
religijna w języku
jidysz od XVI do
pierwszej połowy
XX wieku.
Rekonesans
badawczy

Warto powrócić też do zasygnalizowanej powyżej perspektywy genderowej i roli kobiet, zwłaszcza tych, dla których dokonywano przekładów. Najstarsze znane wydania modlitewników w jidysz pochodzą ze średniowiecza. Znany jest na przykład machzor należący do Marat Hanlein z Mestre koło Wenecji – pani Hanlein (Hanny?) z 1504 roku, napisany przez skrybę Menachema ben Neftalego Oldendorfa⁴⁶. Modlitewnik z Mestre stanowił zbiór hebrajskich i jidyszowych poematów. W 1517 roku Oldendorf ukończył inny zbiór, dwujęzyczny, złożony z czterdziestu trzech pieśni w dwóch językach (po hebrajsku i w jidysz)⁴⁷. Kolejny ważny przykład to sidur *Tfilo fum gancn jor* (modlitwa na cały rok) wydany w 1544 roku przez Josefa ben Jakara, zięcia lubelskiego drukarza Chaima ben Dawida Szachora⁴⁸. Josef ben Jakar zachęcał pobożne kobiety, zarówno starsze, jak i młode dziewczęta, do korzystania z modlitewnika⁴⁹.

W tym kontekście warto wspomnieć pieśni na święto Simchat Tora (jid. *Simches Tojre*), z tego względu, że tworzyły je również kobiety. Rywka Tiktiner z czeskiej Pragi była autorką *Simches Tojre lid* – hymnu przeznaczonego do odśpiewania zbiorowego przez lud Izraela⁵⁰. Istotne jest, że od XVI wieku w czasie liturgii synagoidalnej pieśni typu *Tojre lid* śpiewały nie tylko kobiety, ale także mężczyźni. Podobnie ważnym przykładem jest pieśń *Got fun Awrohom*, w pierw śpiewana przez kobiety i dziewczęta w domu przed hawdałą (zakończeniem szabatu), która później stała się niezwykle popularna wśród chasydów⁵¹. Skoro mowa o pieśniach, to w domowym kontekście należy dodać, że za gatunki komplementarne do wykorzystywanych w liturgii synagoidalnej sidurów i machzorów oraz zawartych w nich *pijutim* – hymnów można uznać zbiory *zmires* – pieśni śpiewanych w szabat w domu przy stole⁵². Pierwotnie powstawały one po hebrajsku, z czasem w jidysz⁵³. *Pijutim*, choć obecnie w szczątkowym już wymiarze, na stałe weszły do żydowskich modlitewników.

46 Oldendorf pochodził z Frankfurtu nad Menem. O innych pieśniach, także dwujęzycznych, ułożonych przez niego, zob. *ibidem*, s. 38.

47 Zob. R. Rubin, *Voices of a People. The Story of Yiddish Folksongs*, wstęp M. Slobin, wyd. 3, Urbana–Chicago 2000, s. 485 (wyd. 1, 1979).

48 Zinberg, *Old Yiddish Literature*, s. 97; por. K. Pilarczyk, *Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich...*, s. 36–37, 87–88; J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 41–42.

49 Zinberg podaje jako miejsce wydania Ichenhausen w Bawarii (połowa XVI w.). Kolejne modlitewniki Chaim Szachor i Josef ben Jakar wydawali już w Lublinie, zob. Zinberg, *Old Yiddish Literature*, s. 97.

50 Zob. J. Lisek, *Kol isze...*, s. 96–97.

51 *Ibidem*, s. 125–127; J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 266.

52 Hebr. *zmirot*, jid. *zmires* – pieśni; jid. *pijet*, *pajet* – hymn, w lm. jak w hebr. *pijutim* to pieśni, hymny liturgiczne tworzone w średniowieczu, które weszły do liturgii synagoidalnej.

53 J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 262.

Obok machzorów i sidurów, zwłaszcza od XVII wieku, używano również innych typów zbiorów modlitw: *tchines*, *sliches* i *maane laszon*⁵⁴. Najbardziej popularne wśród badaczy są *tchines*, na ich temat powstało wiele opracowań, w tym kanoniczna już dziś, wszechstronna monografia Chavy Weissler⁵⁵. Tchiny ukazywały się pojedynczo lub w formie broszurowych minizbiorków bądź obszernych tomów, liczących nawet kilkaset stron. Często oprawiano je razem z sidurem lub machzorem. Warto też wspomnieć o współczesnych wydaniach *tchines* w wersjach dwujęzycznych, na przykład w jidysz i po angielsku⁵⁶. Polscy badacze najczęściej analizują poszczególne tchiny lub ich zbiory w perspektywie genderowej, zwracając uwagę na role społeczne oraz propagowane wzorce religijne⁵⁷. Zbiory *tchines* zawierały modlitwy prośby, a nawet błagania, z tego względu często tytułowano je *Seder tchines u-wakojszes* (porządek [modlitw] próśb i błagań)⁵⁸. Ich wykorzystanie wiązało się zarówno z kultem publicznym – i te modlitwy stanowiły przekład modlitw z hebrajskich sidurów i machzorów, jak i z indywidualną pobożnością – modlitw specjalnie dla kobiet, odnoszących się do ich ról życiowych, a także spełniania micw (nakazów prawa obowiązujących kobiety). Pierwsze i ostatnie miały swoje hebrajskojęzyczne pierwowzory, natomiast w przekładach na języki krajów zamieszkania najchętniej odwoływano się do jidyszowych starych modlitw, czyli do wspomnianych *tchines*. Odmawiano je w różnych okolicznościach – w synagodze, w domu, na cmentarzu, a także w innych miejscach, na przykład

- 54 Hebr. *techinot*, jid. *tchines* – modlitwy prośby, hebr. *slichot*, jid. *sliches* – modlitwy przebłagalne, hebr. *maane laszon*, jid. *maajne loszn*, zob. A. Rybińska, *Dziewiętnastowieczne modlitewniki Żydówek w językach krajów zamieszkania – stan badań, problemy i perspektywy badawcze*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 6, red. S. Gąsiorowski i M. Ruta, Kraków 2017, s. 97–110.
- 55 Ch. Weissler, *Voices of the Matriarchs...*; eadem, *Prayer in Yiddish...*
- 56 *Tehinas. A Voice from the Heart “as Only a Woman Can Pray”*, przeł. i wyd. R. Zakutinsky, New York 1992; zob. Seyder *Tkhines. The Forgotten Book of Common Prayer for Jewish Women*, przeł. i wyd. D. Kay, Philadelphia 2004.
- 57 O *tchines* zob. Ch. Shmeruk, *Historia literatury jidysz...*, s. 26–28; zob. także A. Rybińska, *Czy wrocławskie Żydówki w XIX wieku odmawiały tchines?*, [w:] *Nieme dusze? Kobiety w kulturze jidysz*, red. J. Lisek, Wrocław 2010, s. 177–203; A. Jakimyszyn, *Dziecko jako temat XVIII i XIX-wiecznych tchines*, [w:] *Żydowskie dziecko*, red. A. Jeziorowska-Polakowska i A. Karczewska, Lublin 2013, s. 41–51; eadem, *Meżczyzna a tchines*, [w:] *Miscellanea res Polonorum, Brittanorum ac Judaeorum illustrantia*, red. J. Basista, A. Kaźmierczyk i D. Oliwa, Kraków 2015, s. 293–302; eadem, *Modlitwy dla kobiet (tchines) i ich obecność w piśmiennictwie etnografów (folklorystów) żydowskich przed 1939 rokiem*, „Etnografia Nowa” 2016, nr 7–8, s. 387–399; J. Lisek, *Kol isze...*, s. 108–121.
- 58 Hebr. *seder tchinot u-wakaszot*; por. D. Dekiert, *Elementy magiczne w modlitwach za chorych i zmarłych*, [w:] *Różni razem. Młodzi polscy naukowcy o Żydach*, red. J. Żyndul, Warszawa 2008, s. 67–82.

Agata
Rybińska

Literatura
religijna w języku
jidysz od XVI do
pierwszej połowy
XX wieku.
Rekonesans
badawczy

udając się do mykwy⁵⁹. Tradycyjnie *tchines* określa się jako modlitwy Żydówek, choć zbiorów tych używali również mężczyźni. Ważne jest też, że ich autorkami były również kobiety, wspomniana Rywka Tiktiner, a także Tojba Pan, Lea Horowitz, Serel (Sara) bas Towim i inne, zapewne też nieznane, zapomniane Żydówki.

Charakter prześlągalny mają *sliches* (hebr. *slichot*), recytowane na przykład w miesiącu elul, poprzedzającym Nowy Rok i w tzw. Jamim Nora'im – dziesięć dni pomiędzy Nowym Rokiem a Jom Kipur (Sądnym Dniem)⁶⁰. Na zbiory te składają się przed wszystkim psalmy i lamentacje. W podobnej tonacji i według biblijnego wzorca utrzymane są także *kinos* (od hebr. *kinot* – pieśni żałobne, treny), lamentacje recytowane dziewiątego dnia miesiąca aw⁶¹. Hebrajskie *slichot* i jidyszowe *sliches*, często wydania dwujęzyczne, publikowano od wieku XVI po XX w odrębnych zbiorach lub w broszurowych, kilkustronicowych wydaniach, podobnie jak *tchines*⁶². Ten typ modlitw, tak jak i kolejny, wymaga odrębnego opracowania.

Ostatni ze wspomnianych gatunków to zbiory modlitw zwane *maane laszon*. Dariusz Dekiert zalicza je do szerszej grupy modlitw za chorych i umarłych (hebr. *tefilot cholim u-metim*) i uznaje je za bestsellery⁶³. Pierwszy taki zbiór po hebrajsku ukazał się w Pradze na początku XVII wieku, a w końcu tegoż stulecia masowo drukowano je już w jidysz.

59 Np. w podróży. Niektóre zbiory zawierały tchiny do odmówienia w Jerozolimie, przy tzw. Ścianie Płaczu. Por. „Di techina zogt men in der hejlige sztot Jeruszalajim baj der kotel maariw...”, zob. *Seder slichot [...] Selichot, t.j. Modlitwa dla odpuszczenia grzechów*, Lublin 1921 [(5)674/1914], s. 1.

60 W miesiącu elul, a więc poprzedzającym Nowy Rok (hebr. Rosz ha-Szana, 1. dzień miesiąca tiszri) i Jamim Nora'im (1–10 tiszri), odmawia się modlitwy pokutne. Jamim Nora'im (z hebr. straszne dni) to dziesięć dni pokutnych pomiędzy Rosz ha-Szana a Jom Kipur. Z tymi dniami wiążą się wierzenia, że w Nowy Rok Bóg w niebie otwiera trzy księgi: Księgę Życia, w której wpisuje wszystkich czyniących dobrze, Księgę Śmierci – dla źle czyniących oraz trzecią księgę, z imionami osób, o których losach zaważają skrucza i pokuta oraz rytualne oczyszczenie w Jamim Nora'im, a ostatecznie wyrok w Jom Kipur; zob. M. Bendowska, *Jamim Nora'im*, [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 1, oprac. Z. Borzymińska i R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 658–659.

61 Hebrajskie *kinot* powstawały także w średniowieczu, w XI w. tworzyli je np. Salomon ibn Gabirol, Jehuda ha-Lewi, Abraham ibn Ezra (XII w.). W okresie nowożytnym popularne były dwujęzyczne wydania, np. hebrajsko-jidyszowe, zob. *Seder slichot...* (wcześniejszą datę zapisano alfabetem hebrajskim: ד"הרע"ה (5)674, a więc 1914).

62 Zob. *Seder kinot mit tajcz...*, Amsterdam 5478 [1717/1718], z jidyszowych, np. *Ein naje klog lid*, Basel 5668 [1707/1708], por. J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 282.

63 D. Dekiert, *Elementy magiczne...*, s. 67, 72. O *maane laszon* Dekiert mówił 15 III 2015 na IX Seminarium Friedmanowskim w Lublinie. Na ten temat zob. E. Horowitz, *Speaking to the Dead. Cemetery Prayer in Medieval and Early Modern Jewry*, „Journal of Jewish Thought and Philosophy” 1999, nr 8, s. 314.

Korzystały z nich nie tylko kobiety, ale także mężczyźni⁶⁴. Te złożone z psalmów modlitwy odmawiano na cmentarzach lub w czasie pielgrzymek. Zyskały one na popularności wraz z rozwojem ruchu chasydzkiego i obchodzeniem rocznicy śmierci (*jorcajt*) cadyków⁶⁵.

Podsumowując, należy zwrócić uwagę na płynność granic użytkowania powyższych modlitewników. Machzory i sidury można jednoznacznie przypisać do kultu publicznego, ale także do indywidualnych praktyk modlitewnych w synagodze (na babińcu). W przypadku pozostałych zbiorów i modlitw granice te nie są precyzyjne. Modlitewników takich jak *tchines* i *sliches* używano zarówno w trakcie liturgii synagogałnej, jak i po niej, w domu czy na cmentarzu (tam zwłaszcza *sliches* i *maane laszon*). Pojedyncze tchiny przeznaczone były do odmówienia przed pójściem do mykwy. Na babińcu kobiety modliły się indywidualnie lub pod przewodnictwem zogerkki (jid. *firzogerin*)⁶⁶. Równoległe do trwającego nabożeństwa w języku hebrajskim lub po nim odmawiały swoje modlitwy w jidysz. Z tych zbiorów modlitw mogły one korzystać w domu, pielęgnując prywatną pobożność, tak własną, jak i innych domowników.

Za ciekawe zjawisko można uznać wspomniane już współczesne zainteresowanie modlitwami kobiecymi. W USA czy Izraelu powstają ich przekłady o charakterze użytkowym (np. autorstwa Devry Kay). W Polsce dotąd ukazały się tylko sidury, machzory i zbiory *zmires*, a właściwie *zmirot*⁶⁷, bo z tekstami po hebrajsku i po polsku⁶⁸.

W porównaniu do powyższych grup dzieł – przekładów Biblii i modlitewników – stosunkowo najszerszą grupę stanowi literatura rabiniczna, powstająca od II wieku p.n.e., a więc potencjalnie dająca najwięcej

64 Por. D. Soukup, *Mit grojs kavone – S velkou vroucností. Skrytý poklad jidiš modliteb pro ženy*, „Chajejnu ן״װ – Náš život” 2015, t. 7, nr 3, s. 8–11.

65 E. Horowitz, *Speaking to the Dead...*, s. 315.

66 O zogerkach zob. L. Jerkiewicz, *Rola zogerek w tradycyjnej społeczności żydowskiej. Rekonesans badawczy*, [w:] *Nieme dusze?*..., s. 59–76.

67 Hebr. *zmirot* – pieśni, w jidysz – *zmires*, w l. poj. *zimra* – dźwięk, muzyka, pieśń, śpiew. W Biblii niektóre psalmy określano terminem *mizmor* – pieśń (np. Ps 3, Ps 4, Ps 5, Ps 6, itd.). Jednym z przykładów *zmirot* jest hymn z Wj 15. Od średniowiecza, zwłaszcza w środowiskach kabalistów, a potem chasydów, terminem *zmires* zaczęto określać pieśni biesiadne, śpiewane w szabat w domu.

68 Np. *Modlitewnik żydowski Pardes Lauder*, przeł. E. Gordon, red. S. Pecaric, Kraków 2005 (ze wznowieniem); *Pardes Zemiroi. Pieśni szabatowe i błogosławieństwa po jedzeniu*, red. S. Pecaric, Kraków 2008. Pomijam tu inne przykłady wydań machzorów, również przekładów modlitw z hebrajskiego. Z jidyszowych śpiewników warto wspomnieć współczesną publikację w opracowaniu Julii Makosz, Urszuli Makosz i Pawła Pierzchały pt. *Gut jomtew. Piosenki na szabat i święta*, Kraków 2008. Nieliturgiczny charakter ma natomiast zbiór: *W poszukiwaniu złotego jabłka. Lider buch. Śpiewnik rodzinny*, oprac. B. Szwarzman-Czarnota, R. Ziątek-Czarnota, Kraków–Budapeszt 2016.

możliwości jej przekładania na jidysz. W tym przypadku także można mówić o dominacji hebrajskiego (i aramejskiego) – języków tekstów świętych i nauki rabinicznej oraz o peryferyjności *mame loszn*, języka dnia codziennego. Nie sposób omówić wszystkich dzieł tego typu, skoncentruję się więc na wybranych przykładach.

3.3. LITERATURA UMORALNIAJĄCA I EDUKACYJNA (*MUSER SFORIM* I *MINHOGIM SFORIM*)

Hebrajski i aramejski, języki Biblii i Talmudu, to także języki późniejszych dzieł rabinów, na przykład midrasz, komentarzy, pouczeń, responsów⁶⁹. Tego typu teksty nie stanowiły lektur niewykształconych mężczyzn i kobiet. Dla nich przeznaczone były przekłady lub książki w oryginale pisane i wydawane w jidysz z gatunku *muser sforim*, czyli dzieła etyczne, tworzone ku moralnemu „zbudowaniu”, oraz *minhogim sforim* o charakterze instruktażowym, zapoznające z prawem religijnym i zwyczajami⁷⁰. Wynalezienie i rozwój druku sprawiły, że dostęp do tego typu literatury był łatwiejszy⁷¹.

W Rzeczypospolitej, w krakowskiej drukarni Haliczów (Haliczów), wydano w 1535 roku *Azhores noszim* (Ostrzeżenia/Przeestrogi dla kobiet) Dawida Cohena (Kohena) Spiry⁷². Jej treść dotyczyła trzech nakazów religijnych obowiązujących kobiety, wyrażonych hebrajskimi terminami: *nida* (przepisy regulujące zasady czystości rytualnej kobiet, w tym nakazu korzystania z mykwy), *chala* (nakaz spalenia kawałka surowego ciasta przy wypieku chały) i *hadlakat ha-nerot* (nakaz zapalania świec/światł na rozpoczęcie szabatu i świąt), czyli jid. *nide*, *chale/chałe*, *hadlokas hanejros*⁷³. Do tych nakazów prawa odnoszono się także w kolejnych stuleciach, w innych jidyszowych dziełach umoralniających, na przykład w *Sejfer simchas ha-nefesz*⁷⁴. Jej autor na przełomie XVII i XVIII wieku dostrzegł problem nieznamości prawa religijnego

69 O dwujęzyczności np. responsów zob. J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 79.

70 Zob. K. Szurmiak, *Kobieta w lustrze. Portret Żydówki końca XVI wieku na podstawie Brantszpiگل*, [w:] *Nieme dusze?*..., s. 159.

71 Jako jeden z przykładów Baumgarten podaje dzieło z XIV w. austriackiego rabina Isaaca Tyrnaua (wydane w 1566, przekład na jidysz w 1593); zob. idem, *Introduction...*, s. 252.

72 Ibidem, s. 42, 208. O *Azhores noszim* zob. także K. Pilarczyk, *Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich...*, s. 193; por. H. Fox, J. J. Lewis, *Many Pious Women. Edition and Translation*, Berlin–Boston 2011, s. 21.

73 Więcej zob. J. Lisek, *Kol isze...*, s. 61–62.

74 Zob. J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 210–211.

i nieprzestrzegania go nie tylko przez kobiety, lecz nawet przez żydowskich nauczycieli oraz kantorów.

Wracając jeszcze do wieku XVII, w tym samym kontekście należy wymienić Jaakowa ben Icchaka Aszkenazego, który przełożył na jidysz część Talmudu wraz z hebrajskim komentarzem Rasziego i jego jidyszową parafrazą⁷⁵. Dzieło Aszkenazego, zatytułowane *Sefer ha-magid*, ukazało się w trzech tomach w Lublinie, w latach 1623, 1624–1626 i 1627 (a może i wcześniej, w 1576 roku, w Pradze)⁷⁶. Celem tego typu publikacji było komentowanie i wyjaśnianie prawa religijnego, tłumaczenie zasad postępowania, co ważne, zarówno Żydówkom, jak i Żydom nieznającym w wystarczającym stopniu hebrajskiego. Książki, których tematyka dotyczyła prawa religijnego, były wydawane często i w dużych nakładach⁷⁷.

Należy podkreślić, że współcześnie dzieła te wciąż przykuwają uwagę badaczy, na przykład wydane w Krakowie w 1577 roku *Sefer micwot ha-naszim* Benjamina Slonika ukazało się w 2007 roku w przekładzie i opracowaniu Edwarda Framy⁷⁸. Popularnym dziełem o charakterze moralizatorskim było *Ec chajim* (*Drzewo życia*, wyd. w 1790), jidyszowa wersja *Kicur sznej luchot ha-brit* (z hebr. skrót dwóch Tablic Przymierza) Jeszaji ben Awrahama Horowica (1722), opracowana przez Michela Epsztajna⁷⁹. Zawarto w nim idee kabalistyczne i mesjanistyczne związane z ruchem Sabataja Cwiego. Na początku XVII wieku ukazało się inne dzieło kabalistyczne i sabataistyczne, *Kaw ha-jaszar* (z hebr. właściwa miara) Cwi Hirsza Kajdanowera, wędrownego kaznodziei rodem z Wilna⁸⁰. Było to wydanie dwujęzyczne, choć najprawdopodobniej pierwszy tom dzieła powstał w jidysz, a nie w języku świętym. Propagowało ono tak ważną wówczas ideę nawrócenia (hebr. *tszuwa*, jid. *tszuwe*).

Najpopularniejszą książką z gatunku *muser* w XVI wieku był *Brantszpiگل* (w jid. płonące lustro), wydane przez Moszego ben Henocha Altschulera z Pragi (zwanego Moses Henochem). Najstarsza edycja

-
- 75 Zob. M. Bendowska i J. Doktor, *Świat ukryty w księgach...*, s. 75.
76 Ibidem. Por. Ch. Shmeruk, *Historia literatury jidysz...*, s. 57. W 1676 r. ponad 3000 egzemplarzy tego dzieła wydał Menasze ben Israel (Menasseh ben Israel) w Amsterdamie, zob. J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 53, 62, 64, 68.
77 Zob. J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 39, 64–66.
78 Zob. B. A. Slonik, *Seref micwot ha-naszim. Ajn zehr hipsz frojen sefer abr nit wi alr hand tajcz bichlajn mit geschichtn oder historir cu lajenn...*, Zulcbach 5555 [1794/1995]; por. *My Dear Daughter. Rabbi Benjamin Slonik and the Education of Jewish Women in Sixteenth-Century Poland*, red. E. Fram, New York 2007; zob. też J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 44.
79 Epsztajn – a sławiszer jid – wydał też w jidysz swój własny traktat *Derech jeszara le-olam ha-ba* (*Prosta droga do przyszłego świata*, 1703); zob. M. Bendowska i J. Doktor, *Świat ukryty w księgach...*, s. 89.
80 Zob. ibidem, s. 97.

Agata
Rybińska

Literatura
religijna w języku
jidysz od XVI do
pierwszej połowy
XX wieku.
Rekonesans
badawczy

powstała w Krakowie (1596), jednakże ta „encyklopedia kobiet żydowskich” wciąż czeka na opracowanie w języku polskim⁸¹. Jest ona o tyle istotna, że stanowi przykład przenikania elementów kabalistycznych, mistycznych i mesjanistycznych do literatury dla kobiet, a więc i do ich codzienności. Wskazuje też, jak ważne było zachowanie pobożności (hebr. *dewekut*, jid. *dwejkes*)⁸², zwłaszcza w czasach dynamicznych przemian religijnych i społecznych w XVI wieku⁸³. Dzieło to pozwala zrozumieć, jakie zmiany następowały wówczas w społeczności żydowskiej, jakie miejsce zajmowały w niej kobiety, do których również należało (choć w innym zakresie niż w przypadku mężczyzn) zachowanie prawa i przekaz religijnych wartości w rodzinie⁸⁴. Ich zadaniem było nie tylko prowadzenie domu zgodne z prawem religijnym, ale także troska o własną duszę, pobożność swoją i najbliższych oraz postępowanie zgodne z religią żydowską.

Jedną z nielicznych kobiet, która tę troskę uzewnętrzniała w sferze publicznej, była słynna, wspomniana już, Rywka Tiktiner z Pragi⁸⁵. Napisała ona *Menejkes Riwke* (hebr. *Meneket Riwka*, karmicielka Rebeka) – dzieło opublikowane w Pradze w 1609 roku, już po jej śmierci⁸⁶. Był to właściwie poradnik, w którym autorka wykazała się znajomością literatury religijnej, zarówno sobie współczesnej, jak i dawnej. Wiadomo, że Tiktiner głosiła kazania w jidysz, które ukazywały się także drukiem. Autorką kazań, spisanych następnie w formie wierszowanej (wydanych w Amsterdamie ok. 1700 roku), była pisarka Chana Kac⁸⁷. Za Joanną Degler (Lisek) warto zwrócić uwagę, że swoje kazania adresowała zarówno do kobiet, jak i mężczyzn⁸⁸. Nie wiadomo jednak dokładnie, kiedy, gdzie i do kogo je wygłaszała. Marc Saperstein, badający rozwój żydowskiej homiletyki oraz teksty kazań od średniowiecza po współczesność, zauważył, że nawet jeśli głosiła je

-
- 81 O szesnastowiecznej literaturze i samym dziele zob. K. Szurmiak, *Kobieta w lustrze...*, s. 155–176.
- 82 Hebr. *dewekut* dosłownie oznacza ‘przyłgnięcie’. To termin z żydowskiego mistycyzmu odnoszący się do stanu bliskości duszy człowieka z Bogiem czy świadomości bliskości Boga, a także do postawy spopularyzowanej przez chasydyzm: duchowego rozwoju i religijnego, moralnego samodoskonalenia.
- 83 Zob. J. Baumgarten, *L'éducation des enfants selon un livre de morale, le Brantshpigl (Bâle, 1602)*, „Les Cahiers du judaïsme” 2011, nr 33, s. 2–11; M. M. Faienstein, *The Brantshpigl (1596) and the Popularization of Kabbalah*, „Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts” 2012, nr 27, s. 173–193.
- 84 M. M. Faienstein, *The Brantshpigl (1596)...*, s. 165; K. Szurmiak, *Kobieta w lustrze...*
- 85 Zob. J. Lisek, *Kol isze...*, s. 91; J. Baumgarten, *Introduction...*, s. 61.
- 86 Zob. przekład: Rivka bat Meir, *The Meneket Rivkah. A Manual of Wisdom and Piety for Jewish Women*, przeł. F. von Rohden, Philadelphia 2009.
- 87 Zob. J. Lisek, *Kol isze...*, s. 99–103.
- 88 Ibidem, s. 99.

w jidysz, to drukiem ukazywały się wersje hebrajskojęzyczne⁸⁹. Tiktiner i Kac stanowią zatem nieliczne wyjątki od tej reguły. Saperstein poświęcił wszakże uwagę tylko nielicznym tekstom w jidysz, a podkreślając ich związek z chasydzkim środowiskiem, pominął całkowicie kwestię autorstwa kobiet⁹⁰. W tym kontekście należy więc zwrócić uwagę na „chasydzkie” kazania w jidysz⁹¹. Wiele z tych tekstów nie przetrwało. W warszawskim getcie swoje jidyszowe teksty spalił np. Kalman Szapiro⁹². Warto dodać, że kazania w jidysz wciąż są głoszone, na przykład w ultraortodoksyjnych społecznościach (hebr. *charedim*) w USA i Izraelu⁹³. Jidyszowe kazania stanowią kolejny gatunek literatury religijnej warty dalszych opracowań.

Do omawianej tu literatury typu *muser sform* należy zaliczyć najbardziej znany, wspomniany już przekład Biblii na jidysz – *Cene u-rene* (hebr. wyjdźcie i patrzcie, jid. *cejne rejne, cenerene*)⁹⁴, słynną „Biblię kobiet” Jaakowa ben Icchaka Aszkenazego. Pierwsze wydania tego dzieła, powstałego u schyłku wieku XVI, ukazały się w Lublinie i Krakowie, lecz najstarszy zachowany egzemplarz datuje się na rok 1622. *Cene u-rene* można wpisać w szesnastowieczny nurt drukowania Biblii w językach narodowych⁹⁵. Jednakże nie stanowi ono dosłownego przekładu Biblii hebrajskiej. To przykład komentarza tak dalece odchodzącego od treści oryginału, że należy mówić nie tyle o przekładzie i komentarzu do Biblii, ile raczej o jej

- 89 M. Saperstein, *Jewish Preaching in Times of War 1800–2001*, Oxford 2008, s. 1; por. idem, *Jewish Preachers and Their Literary Remains. A Review Essay*, „Jewish Quarterly Review” 1996, t. 87, nr 1–2, s. 147–155; zob. *Preface*, [w:] idem, *Your Voice Like a Ram’s Horn. Themes and Texts in Traditional Jewish Preaching*, Cincinnati 1996, s. 16–17.
- 90 Idem, *Jewish Preaching in Times of War...*, s. 1; o jednej osiemnastowiecznej mowie ku czci cesarzowej Marii Teresy praskiego rabina Ezechiela Landaua, która ukazała się w dwóch wersjach językowych, po hebrajsku i w jidysz, a raczej po niemiecku zapisanym alfabetem hebrajskim (Judeo-German, jak pisze Saperstein), zob. ibidem, s. 18 (więcej zob. ibidem, s. 127–147).
- 91 D. Reiser, *The Hasidic Sermon. Between Yiddish and Hebrew*, „Judaica Petropolitana” 2016, nr 6, s. 3–23.
- 92 M. Saperstein, *Review of ‘The Holy Fire. The Teachings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira, the Rebbe of the Warsaw Ghetto’, by Nehemia Polen*, „Modern Judaism” 1996, t. 16, nr 1, s. 93.
- 93 Językoznawcze badania prowadzi np. Dalit Assouline, zob. eadem, *Veiling Knowledge. Hebrew Sources in the Yiddish Sermons of Ultra-Orthodox Women*, „International Journal of the Sociology of Language” 2014, nr 226, s. 163–188; por. eadem, *Haredi Yiddish in Israel and the United States*, [w:] *Languages in Jewish Communities, Past and Present*, red. B. Hary i S. Bunin Benor, Berlin–Boston 2018, s. 472–488.
- 94 Tytuł pochodzi od słów z biblijnej księgi Pieśń nad Pieśniami: „wyjdźcie, córki jerozolimskie, spójrzcie, córki Syjonu...” (PnP 3,11).
- 95 Druk Biblii wraz z komentarzem Rasziego – *Sefer ha-magid* – zainicjował Jaakow ben Icchak Aszkenazy w Lublinie (1623, 1624–1626 i 1627), zob. Ch. Shmeruk, *Historia literatury jidysz...*, s. 57.

Agata
Rybińska

Literatura
religijna w języku
jidysz od XVI do
pierwszej połowy
XX wieku.
Rekonesans
badawczy

parafrazie napisanej stylem homiletycznym, którego cechą immanentną było wyjaśnianie i interpretowanie biblijnego źródła⁹⁶. Taki sposób komentowania Chone Shmeruk uznał za cechę charakterystyczną dla przekładów biblijnych⁹⁷. Jean Baumgarten, choć omówił *Cene u-rene* w grupie przekładów, zaliczył tę księgę do *muser sform*. Istotne jest, że dzieło to służyło poznawaniu prawa religijnego i tradycji żydowskiej, a także kształtowaniu prywatnej pobożności Żydówek aż po wiek XX⁹⁸. Warto dodać, że powstały jego przekłady na inne języki europejskie, a także na *ivrit*, o czym pisała Chava Turniansky⁹⁹. Nie ma jednak przekładu *Cene u-rene* na język polski¹⁰⁰, aczkolwiek można wskazać grupę badaczek chętnie sięgających po ten tekst, na przykład Anna Jakimyszyn-Gadocha, Joanna Degler (Lisek) czy autorka niniejszego tekstu¹⁰¹.

Należy zauważyć, że dzieła etyczne wydane w jidysz nie są znane szerszemu gronu czytelników w Polsce. Rzadko też podejmowane są ich przekłady, zapewne ze względu na wymóg specjalistycznej wiedzy – kompetencji językowych i znajomości prawa religijnego oraz innych dzieł (np. rabinicznych), zarówno starożytnych, średniowiecznych, jak i okresu nowożytnego.

-
- 96 Por. Zinberg, *Old Yiddish Literature...*, s. 119.
- 97 O *Cene u-rene* pisał kilkakrotnie, zob. Ch. Shmeruk, *Historia literatury jidysz...*, s. 9, 20, 26.
- 98 Shmeruk wspomina również dwa zachowane rękopisy z drugiej połowy XV w., zawierające przepisy dla kobiet, a także druk wydany w oficynie braci Haliczów (Heliczów): D. Cohen, *Azharot naszim*, Kraków 1535, zob. ibidem, s. 23.
- 99 W ostatniej dekadzie powstał przekład na rosyjski, zob. Яаков бен Ицхак Ашкенази, *Цэна у-Рэна. Пяць кніг Торы с коментарыямі*, red. Б. Б. Котлерман, Москва–Иерусалим 2012–2015.
- 100 Fragmenty przełożyła np. Wiktoria Jaros, zob. eadem, *Biblia kobieca jako przykład literatury moralizatorskiej. Przekład i analiza fragmentów „Księgi Rodzaju”*, praca licencjacka przygotowana w Katedrze Judaistyki UJ pod kierunkiem dr A. Jakimyszyn-Gadochy, Kraków 2016.
- 101 Zob. J. Lisek, *Biblijna Rachela i jej interpretacja w jidyszowej literaturze kobiet*, [w:] *Żydzi Wschodniej Polski. Ser. 3, Kobieta żydowska*, red. A. Janicka, J. Ławski i B. Olech, Colloquia Orientalia Białostocensia, t. 13, Białystok 2015, s. 89–99; A. Rybińska, *Cene u-rene – żydowska Biblia dla kobiet – pomiędzy tradycją biblijną a ludową pobożnością (na przykładzie Księgi Bereszit)*, „Literatura Ludowa” 2019, nr 4–5, s. 73–82. O *Cene u-rene* w zasobach ŻIH zob. M. Bendowska i J. Doktor, *Świat ukryty w księgach...*, s. 75. Zdygitalizowane zasoby zob. <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc213555/ashkenazi-yaakov-ben-tse-enah-u-re-enah-vol-1-2> (dostęp: 3 IV 2020); <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc202029/ashkenazi-yaakov-ben-sefer-tseenah-u-reenah-al-hamishah-humshe-torah-im-haftarot> (dostęp: 3 IV 2020); inne: <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/jd/content/titleinfo/1726314> (dostęp: 3 IV 2020).

4. PODSUMOWANIE

Celem artykułu było zwrócenie uwagi na bogactwo literatury religijnej w jidysz tworzonej od średniowiecza przez kolejne wieki, i co istotne, wciąż użytkowanej. Wyodrębnienie trzech, choć nie jedynych, grup gatunkowych: przekładów Biblii, modlitewników oraz literatury moralizatorskiej, posłużyło ich roboczemu usystematyzowaniu. Dzieła te można uznać za teksty użytkowe, istotne jeśli nie w sprawowaniu kultu zbiorowego, to w kształtowaniu indywidualnej pobożności Żydów i Żydówek. Ponadto pełniły one i nadal pełnią funkcje edukacyjną i tożsamościową.

Na bogaty i zróżnicowany obraz literatury religijnej w jidysz w Europie złożyły się wybrane egzemplifikacje, reprezentatywne przykłady tekstów powstających od średniowiecza po ich późniejsze wydania i adaptacje. Ze względu na fundamentalną rolę literatury religijnej w kulturze żydowskiej powyżej podano najwięcej przykładów z literatury dawnej. Z pewnością można mówić o jej bogactwie – ilościowym i jakościowym. Nie wszystkie jednak gatunki modlitw i modlitewników zostały omówione, podobnie podano jedynie nieliczne przykłady literatury moralizatorskiej. Każda z tych grup, a nawet poszczególne dzieła wymagają przekładów, odrębnych analiz i opracowań. Ze względu na ich bogactwo treściowe nie jest to możliwe w artykule będącym jedynie prezentacją wyników rekonstrukcji badawczego.

Należy również podkreślić, że powstająca od końca XIX wieku nowożytna literatura jidysz zdominowała rynki wydawnicze. Stanowi ona jednak tylko część żydowskiego dziedzictwa literackiego. Dawna literatura religijna, w tym teksty w jidysz, warte są odkrywania i popularyzowania. Uznaję je za fundamentalne źródła dla badaczy historii i kultury żydowskiej. Nie da się zaprzeczyć właśnie takiej – fundamentalnej – roli literatury religijnej i jej wpływów na kształtowanie żydowskiej tradycji i tożsamości. Badając żydowskie historię, języki, literaturę i kulturę, nie można pomijać literatury religijnej, także tej tworzonej w jidysz, gdyż jest ona częścią i świadectwem kultury duchowej – judaizmu, religii, która była konstytutywną częścią wspomnianych tradycji i tożsamości.

Ponadto ważne jest, że istotne znaczenie tych dzieł nie przemignęło. Stanowią one żydowskie dziedzictwo materialne i duchowe, do którego wciąż się powraca. Świadczą o tym eksplorowane zasoby bibliotek¹⁰²,

102 Najlepszym przykładem są stale pozyskiwane i dygitalizowane zasoby Yiddish Book Center, zob. <https://www.yiddishbookcenter.org/> (dostęp: 28 x 2020). Warto też skorzystać z zasobów bibliotek cyfrowych, np. judaiców z biblioteki

jak również cytowane opracowania oraz przekłady i reedycje, nie tylko anglojęzyczne. Gatunki i tytuły podane w tym artykule można uznać za najbardziej reprezentatywne dla literatury religijnej w jidysz. Stanowią one jednak źródła wciąż w zbyt małym stopniu zbadane, a wiedza o nich jest stosunkowo słabo spopularyzowana. Wprawdzie nie określono kanonu religijnej literatury jidysz (o ile w ogóle jest to możliwe), warto jednak przygotować (zredagować) antologię religijnej literatury w tym języku. Ponadto wciąż brakuje odrębnych opracowań jidyszowych źródeł, na przykład dotyczących kultury religijnej, Biblii i modlitewników oraz literatury moralizatorskiej itd. Wskazuję te luki z nadzieją, że może w przyszłości powstaną wypełniające je projekty, przykładowo tłumaczenie na język polski *Cene u-rene*.

W pracy współczesnych badaczy literatury jidysz, historyków i tłumaczy kluczową jest pojemna kategoria *jidyszkajt*, a także upamiętnianie. Przekłady i opracowania literatury religijnej w jidysz z pewnością należą do tej kategorii, a prace nad nimi wiążą się także z upamiętnianiem żydowskiego dziedzictwa duchowego i materialnego. Podsumowując, należy zatem podkreślić czy wręcz apelować, by literatury religijnej w jidysz nie odkładać do lamusa.

SŁOWA KLUCZOWE

literatura religijna w jidysz, przekłady Biblii na jidysz, modlitewniki w jidysz, jidyszowa literatura moralizatorska

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Avodah. An Anthology of Ancient Poetry for Yom Kippur*, wyd. i przeł. Michael D. Swartz i Joseph Yahalom, Pennsylvania 2005.
- Chamisza chumsze Tora bi-leszon aszkenaz, Jaakow ben Icchak*, Frankfurt de Majn 5513 [1752/1753], <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/jd/content/titleinfo/1726314> (dostęp: 3 IV 2020).
- Chamisza chumszej Tora Newiim u-Ketuwim bi-leszon aszkenaz*, przeł. Jekutiel ben Icchak Blitz, Amsterdam 5439 [1678/1679].
- Cohen Dawid, *Azharot naszim*, Kraków 1535.
- Jaakow ben Icchak Aszkenazy, *Cene u-rene*, t. 1–2, [Nju Jork 1927], <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc213555/ashkenazi-yaakov-ben-tse-enah-u-re-enah-vol-1-2> (dostęp: 3 IV 2020).
- Jaakow ben Icchak Aszkenazy, *Sefer cene u-rene, al Chamisza Chumsze Tora im haftarot we-chamesz megilot we-targum la-megilot bi-leszon aszkenaz. Iwri tajcz*, cz. 2, Wilne 1895, <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc202029/ashkenazi-yaakov-ben-sefer-tseenah-u-reenah-al-hamishah-humshe-torah-im-hafatarot> (dostęp: 3 IV 2020).
- Jacob ben Isaac Ashkenazi of Yanov, *Ze'edah u-Re'edah, Book of Genesis*, przeł., koment. i przyp. Israel M. Hurwitz, wyd. i wstęp Joseph P. Schultz, New York 1985.
- Яаков бен Ицхак Ашкенази, *Цэна у-Рэна. Пяць кніг Торы с коментарыямі*, red. Бер Борис Котлерман, Москва-Иерусалим 2012–2015.
- ספר צאינה וראינה / *Sefer Tzena urena*, przeł. Rabbi Shimon Aharon Hershkovitz, Bene-Berak 1974–1976 (תשל"ד–תשל"ו)
- רבי יעקב בן הר"ר יצחק אשכנזי מיאנאווא, ספר צאינה וראינה / *Ze'edah u-Re'edah: A Commentary on the Pentateuch, Haftarothe and the Five Megilloth by Rabbi Yaakov ben Rabbi Yitzchak Rabin of Janow*, przeł., wyd. i wstęp Rabbi Moshe Menachem Kozak, *Bereshit*, cz. 1 (do *Hayyei Sara*), Jerusalem 1974 (תשל"ה).
- Ein naje klog lid*, Basel 5668 [1707/1708].
- Rivka bat Meir, *The Meneket Rivkah. A Manual of Wisdom and Piety for Jewish Women*, przeł. Frauke von Rohden, Philadelphia 2009.

Agata
Rybińska

Literatura
religijna w języku
jidysz od XVI do
pierwszej połowy
XX wieku.
Rekonesans
badawczy

- Seder kinot mit tajcz...*, Amsterdam 5478 [1717/1718].
- Seder slichot [...] Selichot*, t.j. *Modlitwa dla odpuszczenia grzechów*, Lublin 1921 [(5)674/1914].
- Sefer nifloes ha-Choze / Księga cudów Widzącego*, przeł. Agnieszka Żółkiewska, oprac. Jan Doktor, Agnieszka Żółkiewska i Nirit Neeman (indeks cytowanych ksiąg), Lublin 2015.
- La semaine israélite, ou le Tse'enah u-re'enah (Tzeéna ouréna) moderne. Entre-tiens de Josué Hadass avec sa famille sur les saintes Écritures, dans leurs rapports avec la religion et la morale des Israélites; ouvrage illustré de jolis dessins lithographiés à deux teintes et divisé en cinquante-quatre livraisons ou sederot (sections), contenant une analyse substantielle de la sidrah (section) de la semaine avec la haftarah (haphtarah) et un mizmor (psaume); enrichi d'un choix d'histoires, paraboles, sentences, allégories, etc., tirées du Talmud, des prophètes et des hagiographes / imité de l'hébreu*, wyd. Alexandre ben Baruch Créhange, Paris 1846.
- Syder Tkhines. The Forgotten Book of Common Prayer for Jewish Women*, przeł. i wyd. Devra Kay, Philadelphia 2004.
- Slonik Benjamin A., *Seref micwot ha-naszim. Ajn zehr hipsz frojen sefer abr nit wi alr hand tajcz bichlajn mit geschichtn oder historir cu lajenn...*, Zulcbach 5555 [1794/1795].
- Dos tajcz esrim we-arba*, Prag 5434 [1673/1674].
- Techinas. A Voice from the Heart "as Only a Woman Can Pray"*, przeł. i wyd. Rivka Zakutinsky, New York 1992.
- A Treasury of Jewish Folklore. Stories, Traditions, Legends, Humor, Wisdom and Folk Song of the Jewish People*, wyd. Nathan Ausubel, wyd. 15, New York 1954.
- Tzeénah ureénah. "Go Ye And See." A Rabbinical Commentary on Genesis*, przeł., przyp. i indeks Paul Isaac Hershon, London 1835.
- Zeenah u-reenah. Frauenbibel*, przeł. Jacob Ben-Isaac aus Janow, oprac. Bertha Pappenheim, Frankfurt am Main 1930.
- Zmirot Purim*, Hamburg 5475 [1714/1715].

OPRACOWANIA

- Assouline Dalit, *Veiling Knowledge. Hebrew Sources in the Yiddish Sermons of Ultra-Orthodox Women*, „International Journal of the Sociology of Language” 2014, nr 226, s. 163–188.
- Baumgarten Jean, *L'éducation des enfants selon un livre de morale, le Brantshpigl (Bâle, 1602)*, „Les Cahiers du judaïsme” 2011, nr 33, s. 2–11.

- Baumgarten Jean, *Introduction to Old Yiddish Literature*, red. i przeł. Jerold C. Frakes, Oxford 2005.
- Bendowska Magdalena, *Jamim Noraim*, [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 1, oprac. Zofia Borzymińska i Rafał Żebrowski, Warszawa 2003, s. 658–659.
- Bendowska Magdalena i Doktor Jan, *Amsterdam polskich Żydów. Stare druki hebrajskie ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Warszawa 2016.
- Bendowska Magdalena i Doktor Jan, *Świat ukryty w księgach. Stare druki hebrajskie ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Warszawa 2011.
- Cohn Zentner Naomi, *Reshuffling the Ashkenazi Musical Heritage in Domestic Spheres. The Singing of Zemirot Shabbat among Religious Zionists in Israel*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie, 2013.
- Cohn Zentner Naomi, *Resounding Ritual Time and Place. Psalm 126 in the German-Jewish Tradition*, „Hebrew Studies” 2019, nr 60, s. 223–254.
- Davidson Israel, *Thesaurus of Medieval Hebrew Poetry*, t. 1–4, New York 1924–1933, reprint: New York 1970.
- Dekiert Dariusz, *Elementy magiczne w modlitwach za chorych i zmarłych*, [w:] *Różni razem. Młodzi polscy naukowcy o Żydach*, red. Jolanta Żyndul, Warszawa 2008, s. 67–82.
- Dekiert Dariusz, *The Unknown Slavic Glosses in „Sefer Hasidim”*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2004, t. 47, nr 1/2, s. 39–66.
- Early Yiddish Texts 1100–1750*, red. Jerold C. Frakes, Oxford 2008.
- Eliade Mircea, *Sacrum a profanum. O istocie sfery religijnej*, przeł. Bogdan Baran, Warszawa 2008.
- Faienstein Morris M., *The Brantshpigl (1596) and the Popularization of Kabbalah*, „Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts” 2012, nr 27, s. 173–193.
- Faienstein Morris M., *The Melitz Yosher*, „Pardes. Zeitschrift der Vereinigung für jüdische Studien e.v., Transformative Translations in Jewish History and Culture” 2019, nr 25, s. 23–42.
- Fox Harry, Lewis Justin Jaron, *Many Pious Women. Edition and Translation*, Berlin–Boston 2011.
- The Heder. Studies, Documents, Literature, and Memoirs*, red. David Assaf, Immanuel Etkes i Uriel Gellman, Tel Aviv 2010.
- Horowitz Elliott, *Speaking to the Dead. Cemetery Prayer in Medieval and Early Modern Jewry*, „Journal of Jewish Thought and Philosophy” 1999, nr 8, s. 303–317.

Agata
Rybińska

Literatura
religijna w języku
jidysz od XVI do
pierwszej połowy
XX wieku.
Rekonesans
badawczy

- Jaeger Achim, *Ein jüdischer Artusritter. Studien zum jüdisch-deutschen «Widuwilt» («Artushof») und zu «Wigalois» des Wirnt von Gravenberc*, Tübingen 2000.
- Jakiel Edward, *Introdukcja do religijnej literatury użytkowej w Polsce XIX wieku (środowisko rzymskokatolickie)*, „Studia Gdańskie” 2016, t. 38, s. 89–99.
- Jakimyszyn Anna, *Dziecko jako temat XVIII i XIX-wiecznych tchines*, [w:] *Żydowskie dziecko*, red. Anna Jeziorkowska-Polakowska i Agnieszka Karczewska, Lublin 2013, s. 41–51.
- Jakimyszyn Anna, *Mężczyzna a tchines*, [w:] *Miscellanea res Polonorum, Brittanorum ac Judaeorum illustrantia*, red. Jakub Basista, Adam Kaźmierczyk i Dominika Oliwa, Kraków 2015, s. 293–302.
- Jakimyszyn-Gadocha Anna, *Modlitwy dla kobiet (tchines) i ich obecność w piśmiennictwie etnografów (folklorystów) żydowskich przed 1939 rokiem*, „Etnografia Nowa” 2016, nr 7–8, s. 387–399.
- Jaros Wiktoria, *Biblia kobieca jako przykład literatury moralizatorskiej. Przegląd i analiza fragmentów „Księgi Rodzaju”*, praca licencjacka przygotowana w Katedrze Judaistyki UJ pod kierunkiem dr Anny Jakimyszyn-Gadochy, Kraków 2016.
- Jerkiewicz Lidia, *Rola zogerek w tradycyjnej społeczności żydowskiej. Rekonstrukcja badawczy*, [w:] *Nieme dusze? Kobiety w kulturze jidysz*, red. Joanna Lisek, Wrocław 2010, s. 59–76.
- Jewish Women in Historical Perspective*, red. Judith R. Baskin, wyd. 2, Detroit 1998.
- Lisek Joanna, *Biblijna Rachel a jej interpretacja w jidyszowej literaturze kobiet*, [w:] *Żydzi Wschodniej Polski. Ser. 3, Kobieta żydowska*, red. Anna Janicka, Jarosław Ławski i Barbara Olech, Colloquia Orientalia Bialostocensia, t. 13, Białystok 2015, s. 89–99.
- Lisek Joanna, *Kol isze – głos kobiet w poezji jidysz (od XVI w. do 1939 r.)*, Sejny 2018.
- Mecner Paweł, *Struktury składniowe w tłumaczeniu Księgi Rut z języka hebrajskiego na jidysz (Jehoasz S. Blumgarten)*, niepublikowany referat wygłoszony 15 III 2015 w Lublinie na IX Seminarium Friedmanowskim.
- My Dear Daughter. Rabbi Benjamin Slonik and the Education of Jewish Women in Sixteenth-Century Poland*, red. Edward Fram, New York 2007.
- Od redakcji*, [w:] *Funkcje wypowiedzi religijnych*, red. Renata Przybylska i Wiesław Przyczyna, Tarnów 2014, s. 5.
- Parush Iris, *Reading Jewish Women. Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society*, przeł. Saadya Sternberg, Waltham MA 2004, s. 57–70.

- Pilarczyk Krzysztof, *Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich w Polsce. Z bibliografią polono-judaików w językach żydowskich (XVI–XVIII wiek)*, Kraków 2004.
- Pilarczyk Krzysztof, *Literatura żydowska od epoki biblijnej do haskali. Wprowadzenie religioznawcze, literackie i historyczne*, Kraków 2008.
- Rosenzweig Claudia, *Taytshn e iberzetsn. Sui volgarizzamenti della Bibbia in yiddish*, „Studi. Fatti. Ricerche” 2018, nr 163, s. 7–8.
- Rubin Eli, *A Linguistic Bridge Between Alienation and Intimacy. Chabad’s Theorization of Yiddish in Historical and Cultural Perspective*, „A Journal of Yiddish Studies” 2019 (Februar), <http://ingeveb.org/articles/a-linguistic-bridge-between-alienation-and-intimacy> (dostęp: 3 IV 2020).
- Rubin Ruth, *Voices of a People. The Story of Yiddish Folksongs*, wstęp Mark Slobin, wyd. 3, Urbana–Chicago 2000.
- Rybińska Agata, *Cene u-rene – żydowska Biblia dla kobiet – pomiędzy tradycją biblijną a ludową pobożnością (na przykładzie Księgi Bereszit)*, „Literatura Ludowa” 2019, nr 4–5, s. 73–82.
- Rybińska Agata, *Czy wrocławskie Żydówki w XIX wieku odmawiały tchines?*, [w:] *Nieme dusze? Kobiety w kulturze jidysz*, red. Joanna Lisek, Wrocław 2010, s. 177–203.
- Rybińska Agata, *Dziewiętnastowieczne modlitewniki Żydówek w językach krajów zamieszkania – stan badań, problemy i perspektywy badawcze*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 6, red. Stefan Gąsiorowski i Magdalena Ruta, Kraków 2017, s. 97–110.
- Saperstein Marc, *Jewish Preachers and Their Literary Remains. A Review Essay*, „Jewish Quarterly Review” 1996, t. 87, nr 1–2, s. 147–155.
- Saperstein Marc, *Jewish Preaching in Times of War 1800–2001*, Oxford 2008.
- Saperstein Marc, *Review of ‘The Holy Fire. The Teachings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira, the Rebbe of the Warsaw Ghetto’, by Nehemia Polen*, „Modern Judaism” 1996, t. 16, nr 1, s. 93–98.
- Schiper Ignacy, *Di elteste jidisze drucker-miszpoche un dos elteste „jidisz-tajtsze” buch in Pojln*, „Bicher Welt” 1928, nr 3, s. 24–28.
- Shmeruk Chone, *Historia literatury jidysz. Zarys*, red. Monika Adamczyk-Garbowska i Eugenia Prokop-Janiec, wyd. 2 uzup., Wrocław 2007.
- Słownik terminów literackich*, red. Michał Głowiński, Wrocław 1988.
- Soukup Daniel, *Mit grojs kavone – S velkou vroucností. Skrytý poklad jidiš modliteb pro ženy*, „Chajejnu נאָשׁ – Náš život” 2015, t. 7, nr 3, s. 8–11.
- Szurmiak Katarzyna, *Kobieta w lustrze. Portret Żydówki końca XVI wieku na podstawie Brantszpiگل*, [w:] *Nieme dusze? Kobiety w kulturze jidysz*, red. Joanna Lisek, Wrocław 2010, s. 155–176.

Agata
Rybińska

Literatura
religijna w języku
jidysz od XVI do
pierwszej połowy
XX wieku.
Rekonesans
badawczy

- Turniansky Chava, *Iberzecungen un baarbetungen fun der 'Cene-rene'*, [w:] *Sefer Dov Sadan*, red. Samuel Werses, Nathan Rotenstreich i Chone Shmeruk, Tel Awiw 1977, s. 165–190.
- Turniansky Chava, *Ha-limud be-cheder be-et ha-chadasza ha-mukdemet*, [w:] *The Heder. Studies, Documents, Literature, and Memoirs*, red. David Assaf, Immanuel Etkes i Uriel Gellman, Tel Aviv 2010, s. 3–36.
- Turniansky Chava, *On Old-Yiddish Biblical Epics*, „International Folklore Review” 1991, t. 8, s. 26–33.
- Turniansky Chava, *Ze'edah U-Re'edah*, <https://jwa.org/encyclopedia/article/zeedah-u-reenah> (dostęp: 7 V 2018).
- Waxman Meyer, *A History of Jewish Literature*, t. 4, cz. 1–2, wyd. 2, New York–London 1960.
- Weissler Chava, *Prayers in Yiddish and the Religious World of Ashkenasic Women*, [w:] *Jewish Women in Historical Perspective*, red. Judith R. Baskin, wyd. 2, Detroit 1998, s. 169–192.
- Weissler Chava, *Voices of the Matriarchs. Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*, Boston 1998.
- Widengren Geo, *Fenomenologia religii*, przeł. Joanna Białek, Kraków 2008.
- Yehoash (1872–1927)*, <https://data.bnf.fr/fr/12899974/yehoash/> (dostęp: 19 V 2020).
- Z „*Pism zebranych*” (*fragmenty*), przeł. Dariusz Dekiert, „Cwiszn / Pomiedzy. Żydowski Kwartalnik o Literaturze i Sztuce” 2014, nr 3/4, s. 70–74.
- Zinberg Israel, *A History of Jewish Literature*, t. 7: *Old Yiddish Literature from Its Origins to the Haskalah Period*, przeł. i red. Bernard Martin, cz. 8, New York 1975.

STRONY INTERNETOWE

- Judaica – zdygitalizowane zbiory biblioteki uniwersyteckiej (Goethe-Universität) we Frankfurcie nad Menem, <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/judaica/nav/index/all> (dostęp: 28 X 2020)

BOGATY WYBÓR STUDIÓW NAD JĘZYKIEM I KULTURĄ JIDYSZ

W ostatnich latach Polska stała się obok USA, Izraela i Niemiec ważnym centrum badań jidyszystycznych. Ze względu na wielowiekowe i bogate dziedzictwo Żydów polskich nie powinno to dziwić. Rozwój ten jest jednak swoistym fenomenem, zważywszy na wieloletnie zaniedbania w tej dziedzinie i odejście pokolenia uczonych urodzonych przed II wojną światową, dla których jidysz był językiem ojczystym. Publikowane prace dwudziestu ośmiu współczesnych badaczy reprezentujących różne dyscypliny stanowią kontynuację wcześniejszych dokonań, a jednocześnie proponują nowe wątki i ujęcia. Tym, co łączy historyków, literaturoznawców, kulturoznawców i językoznawców, jest język jidysz jako narzędzie i przedmiot badań. Książka zaprasza do dalszych poszukiwań w coraz lepiej rozpoznanej, ale wciąż nie do końca zbadanej przestrzeni Jidyszlandu.
